

Су 7
1967:19

ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ „ЈОВАН ЦВИЈИЋ“

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА 19

Др БРАНИМИР Љ. ДАКИЋ

СОКОБАЊСКА КОТЛИНА

ЕКОНОМСКО-ГЕОГРАФСКА СТУДИЈА

Примљено на XXIII седници Савета Института 28. марта 1961.

У р е д н и к

Др ЧЕДОМИР С. МИЛИЋ

Директор Географског института „Јован Цвијић“

БЕОГРАД
1967.

СКЕНИРАНО У
ГЕОГРАФСКОМ ИНСТИТУТУ „ЈОВАН ЦВИЈИЋ“
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

Др Бранимир Љ. Дакић

СОКОБАЊСКА КОТЛИНА

БИБЛИОТЕКА
ГЕОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
„ЈОВАН ЦВИЈИЋ“
И. Број 1510 810



L'INSTITUT DE GÉOGRAPHIE „JOVAN CVIJIC”

MONOGRAPHIES

No 19

Dr. BRANIMIR LJ. DAKIĆ

BASSIN DE SOKOBANJA

ÉTUDE DE GÉOGRAPHIE ÉCONOMIQUE

Accepté à la XXIII Séance du Conseil d'Institut le 28 mars 1961

Rédacteur

Dr. ĆEDOMIR S. MILIĆ

Directeur de l'Institut de Géographie „Jovan Cvijić”

BEOGRAD

1967.

ПРЕДГОВОР

Идеју за обраду и проучавање ове разнолике и на први поглед периферне области дао ми је 1953. године, тадашњи управник Географског института, покојни академик Петар С. Јовановић.

Овим својим радом, у облику докторске дисертације, хтео сам да дам нов прилог познавању наше земље, како са методолошке стране тако и у погледу економско-географског упознавања једне области, која у том правцу до сада није проучавана. У том циљу провео сам на теренским испитивањима више месеци током 1953., 1954. и 1955. године.

Истовремено морам да напоменем да су подаци у овој студији дати закључно са 1954. и 1955. годином, када сам приступио коначној обради текста. По сугестији рецензента Географског института Српске академије наука и уметности (др Милисаву Лутовца и др Мирослава Поповића) извршио сам касније извесне измене и допуне новим подацима из 1958. и 1959. године, а касније при припремању за штампу и извесним подацима за 1964. годину. Исто тако моја је дужност, да се на овом месту, захвалим бившем руководиству Географског института Српске академије наука и уметности, чијом сам свестраном помоћи успео да проучим ову област, а посебно покојном академику Петру С. Јовановићу на датим саветима за обраду теме и оној бризи над мојим стручним усавршавањем коју је он имао за све чланове Географског института. Не мању захвалност упућујем и др Атанасију Урошевићу, редовном професору, др Јовану Трифуноском, редовном професору и др Тодору Кондеву, ванредном професору Универзитета у Скопљу на свесредној помоћи за коначно уобичавање рада.

На крају, дужност ми је да напоменем да је овај рад одобрен за штампу од стране Одељења природно-математичких наука Српске академије наука и уметности још у марту 1961. године, али услед недостатка материјалних средстава он није могао одмах да буде доступан научној и другој јавности.

П и с а ц

С А Д Р Ж А Ј

ПОЛОЖАЈ И ГРАНИЦЕ	1
ПРИРОДНЕ ОСНОВЕ И ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ УСЛОВИ ПРИВРЕДЕ	2
<i>Природне основе</i>	2
Геолошки састав и морфолошке црте	2
Клима	7
Хидрографија	12
Биљни и животињски свет	14
Педолошке особине земљишта	15
<i>Друштвено-економски услови</i>	17
Периоди друштвено-економског развоја	17
Становништво	18
Насеља и привредне површине	22
Формирање имовинских односа	27
ПРИВРЕДА	29
Шумарство	33
Земљорадња	37
Сточарство и споредне сточарске гране	56
Домаћа радиност и занатство	72
Хидрографски објекти и њихово искоришћавање, индустрија и рударство	76
Допунско привређивање	83
Саобраћај и мрежа путева	85
Трговина	88
Угоститељство	93
Сокобања и други привредни центри	94
ЗАКЉУЧАК	101
Измена географског лика котлине	101
Привредни значај котлине и њен перспективни развој	102
ЛИТЕРАТУРА	106
RÉSUMÉ	109

ПОЛОЖАЈ И ГРАНИЦЕ

Сокобањска котлина је мања област у централном делу источне Србије, јасно ограничена са свих страна планинама средњих висина (испод 1600 м). Она лежи између планине Ртња на северу, Озрена, Лесковика и Девице на југу и између моравске долине на западу и тимочке на истоку.

Читава област ове котлине позната је у народу под именом Бања. Тако се назива и у старијој литератури. Турски географ Хаџи Калфа (1658. год.) помиње у видинском санџаку, поред других кадилука, и Бању (1, 8). Варошица Соко Бања је вероватно добила име по својим термама које су одувек биле искоришћаване као бања. Име Соко потиче од средњевековног утврђења Соко Град, чије су развалине и данас очуване на обалама Моравице, недалеко од варошице. А по варошици, која је била административно-управни и трговачки центар, и цела област је добила име.

Границе Сокобањске котлине се иначе веома јасно истичу. Од области Црне реке на северу је одваја висок и дугачак гребен Ртња са врхом Шиљак (1560 м). Даље на истоку, према Тимочком басену, граница иде преко Слемена (1098 м) и гребена Крстатац (1069 м), потом се спушта и пресеца Скробничку клисуру. Стрми кречњачки одсеци Девице, Озрена и Лесковика чине јужни обод котлине и одвајају је од Голака и моравске долине на југу. Оштриковац, Бељвина и Рожањ (западни обод) одвајају Сокобањску котлину од моравске долине на западу.

Овако ограничена Сокобањска котлина захвата површину од 515,5 км² и издужена је у правцу исток—запад. Нагнута је према западу и у хидрографском погледу је оријентисана у истом правцу.

Ова област по свом положају представља засебну, добро издвојену географску целину, која ипак, захваљујући извесним морфолошким елементима, није сасвим изолована. Преко Бованске клисуре на западу и Скробничке на истоку ова област спаја моравски слив на једној са тимочким на другој страни те, на тај начин, има транзитни карактер. Поред овога, Сокобањска котлина је на северу, преко високих преседина Лукавице и Рашиначког седла, везана са облашћу Црне реке, а на југу опет преко Озрена за голачка села и моравску долину. Ово је стари пут којим су били повезани Црна река и Ниш.

И поред веза са Тимочко-књажевачким басеном и моравском долином, у привредном погледу ова котлина ипак није могла да се

развија упоредо са суседним областима, јер је поменута изолованост (удаљеност од саобраћајне магистрале и железничке пруге) спречавала корисне везе и утицаје. Штавише, као што ће се доцније видети, та изолованост је у датим друштвено-историјским моментима чак и укочила извештај напредак на штету како саме области, тако и свет становништва. У новим друштвеним условима та изолованост се све мање осећа, а што је најважније са све већим развојем саобраћаја и његовим модернизовањем ње ће практично нестати.

Пре доласка Турака, као и у њихово време, ова котлина је административно потпадала под Видинску област. Међутим, после ослобођења, од 1833. године, она се све више окреће према западу — моравском басену. Најпре је припадала Алексиначком, а доцније Нишком округу (1, 9). Све до јула месеца 1955. године Соко Бања је била седиште среза који је обухватао читаву котлину и неколико голачких села, на југу. Само једно село ове области у административно-територијалном погледу припадало је Тимочком срезу (Орешац) и једно Бољевачком срезу (Рујиште). По новој административно-територијалној подели СР Србије ова област припада комуни Соко Бања.

Поред варошице Соко Бање ова област обухвата и 22 села. Од њих се на десној страни Моравице налазе: Трубаревац, Врбоввац, Рујевица, Жучковац, Јошаница, Врмца са засеком Влашка Мала, Трговиште, Мужинац, Шарбановац, Бели Поток, Блендија, Николинац, Рујиште, Сесалац, Милушинац, Богдинац, Читлук са засеком Левовиком, Орешац и Церовица. Са леве стране Моравице су: Дуго Поље, Соко Бања, Ресник и Поружница.

ПРИРОДНЕ ОСНОВЕ И ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ УСЛОВИ ПРИВРЕДЕ

ПРИРОДНЕ ОСНОВЕ

1. Геолошки састав и морфолошке црте

У геолошком саставу Сокобањске котлине налазе се стене разноврсних геолошких формација. Ипак, највише су заступљене седиментне творевине, затим кристаласти шкриљци и вулканске стене. На северној страни котлине је Ртањ, који се ступњевито спушта према Соко Бањи, а изграђен је од кретацејских кречњака. Ови кречњаци се пружају и даље према истоку (Слемен, Крстатац). Даље, јужно од Крстаца „кречњак се продужује у високи плато у који је усечена Скробничка Клисура, а затим у планински венац Девике, Озрена и Лесковика, на јужној страни” (2, 60). Јужно од села Ресника заступљен је пермски црвени пешчар, исто тако и у долини Ресничке и Поружничке реке. Западни обод котлине чине палеозојске стене — кристаласти шкриљци II групе (филити, аргилошисти и пешчари), а на крајњем западу котлине и кристаласти шкриљци I групе (гнајс, микашист и амфиболит), док на њеном северозападном ободу, од

села Рујевице до Јошанице, има пермског црвеног пешчара, а на источном — и излива андезита.

Средишни део проучаване области (дно котлине) испуњен је неогеним седиментима, и то плиоценим песковима, глинама и агломератима. Неогени седименти су моћнији и захватају веће пространство у западном делу котлине. Просечна ширина ових наслага се креће око 10 км на западу, а око 6 км на истоку (27 и 28).

Најнижи део котлине је око реке Моравице; то је њена алувијална равна. Сем Моравице, већу алувијалну равну има још и Сесалска река са Милушиначком реком. Просечна ширина алувијалне равни Моравице на западу износи до 1 км, а на истоку је ужа и креће се до 500 м.

На стварање рељефа ове области били су од утицаја: тектонски процеси, абразија, флувијална и крашка ерозија и акумулација.

Сокобањска котлина је, у ствари, тектонска потлина спуштена дуж раседа, те су они од особитог значаја за њен основни облик. Најзначајнија су два упоредничка раседа; један који иде северном страном Озрена и Девике (на њему се налазе и терме у Соко Бањи), а дуж кога се котлина највише спустила, и други, који се налази на северном делу котлине и иде поред села Јошанице, Врмце, Мужинца и Шарбановца. Сем ових упоредничких, значајна су и три подневачка раседа, а од њих је најважнији онај на западном ободу и може се пратити од Бованске клисуре, па према северу преко Трубаревца, Врбовца, Рујевице до Јошанице где се укршта са северним упоредничким раседом. Слаб термални извор који се налази у селу Јошаници вероватно да је везан за овај расед. Дуж овог раседа котлина је јаче спуштена, те је и добила нагиб у овоме правцу. Други подневачки расед налази се источније од претходног и иде од села Шарбановца на југ ка Соко Бањи. Овај расед је значајан утолико што се дуж њега западни део котлине јаче спустио, те је источни остао виши. Трећи изразит расед налази се на источном крају Ртња, и дуж њега се кречњачке боре Ртња повијају у меридијанском правцу (2, 61). Ово је такозвани Рашињски расед и дуж њега се јављају жице андезита (3, 289).

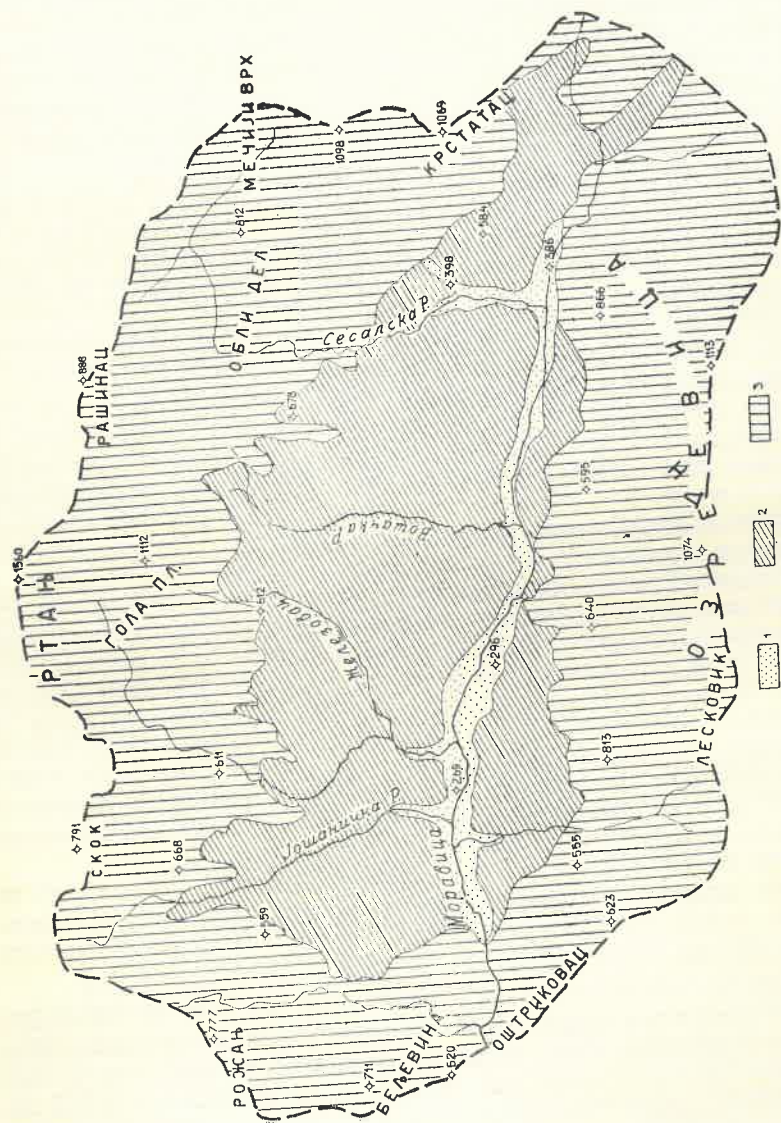
За време плиоцена Сокобањску котлину је испуњавало језеро, које је после повлачења оставило за собом изразите трагове. То су најпре у нижим деловима дебели слојеви језерске глине, лапора и песка, а у вишим прибрежни шљунак, као и облици језерске пластике.

Област Сокобањске котлине се може поделити у три целине и то:

Прву — **долински појас**, који обухвата алувијалну равну Моравице и њених притока. Овај појас просечно је широк око 1 км. У западном делу котлине (улаз у Бованску клисуру) висок је 252 м, а на истоку 390 м (ушће Читлачке реке и према северу уз Сесалску реку до 398 м). Просечна висина износи 347 м апсолутне висине.

Другу целину чини **побрђе** — прелазни појас од долинског појаса ка ободу котлине. Ово побрђе пење се и јужно и северно од Моравице: у западном, јаче спуштеном, делу котлине до 420 м апсолутне висине, а у источном до 600 м.

Трећа целина је **планински појас** који представља обод котлине, чија се висина према северу креће од 420, односно 600 м до 1560 м (Ртањ—Шиљак), а на југу од 420 до 1174 м (Лесковик) и 1186 м



Ск. 1. — Карта природних целина: 1 — долињски појас; 2 — прелазни појас — побрђе;
3 — планињски појас.

апсолутне висине (Девица—Мањин камен). Овај планињски појас котлине обухвата планине Ртањ на северу, Слемен и Крстатац на истоку, и Девицу, Озрен и Лесковик, на југу. По **Ј. Цвијићу** све ове планине тектонски припадају планињској групи Ртња (4, 13). Планине на западном ободу котлине (Оштриковац, Бељевина и Рожањ) припадају старој маси (делови Родопске масе).

У трећој целини, на планињском ободу, постоје две површи чије порекло није утврђено. Прва се налази на Малом скоку испод гребена Ртња (900 м). Друга, у басену, има изглед једне више и много пространије платформе. Она се под Ртњем простире од одсека 950 м све до гребена Ртња на северу (до 1100 м), у кречњацима је и са свим карактеристикама суве крашке области. Ова је површ на Озрену и Девици много већег пространства и представља заравњено теме овог масива са висином од 1000 до 1100 м. Кречњачка је и скрашћена као ртањска (2, 70). Поред ових, у том појасу котлине могу се реконструисати још две језерске површи, од 830 и 720 м. Виша је изразитија око Паклеша и Слемена, док на Крстацу и Девици има облик уске терасе, која је нешто шири између Озрена и Лесковика. Нижа површ од 720 м добро је изражена на северној и источној страни котлине; испод Голе планине и Лисца, између Ртња и Слемена, испод Крстаца и око Скробничке клисуре. И она на јужном ободу има облик уске терасе изнад Дугог Поља, исто тако и на западном ободу.

У другој целини, као прелазном појасу, на побрђу могу се реконструисати три језерске површи. Виша површ од 600 м одговара стадијуму у коме се језеро изоловало од Моравско-панонског и Тимочног басена. Она је у северном делу представљена уском терасом, док је у источном делу котлине шири, нарочито око села Читлука. На јужној страни исто тако има облик уске терасе (око Дугог Поља и Ресника) као и на западном ободу (изнад Врбовца и Рујевице).

Најпространија у области је нижа површ од 520 м. Када се језеро спустило са ове површи, онда се оно сасвим повукло у јаче спуштени, западни део котлине — на ниво од 420 м (1, 10—12).

Према томе, у Сокобањској котлини се могу реконструисати пет језерских фаза, а које одговарају нивоима у којима се ово језеро дуже задржавало приликом свога повлачења (2, 68).

Упоредо са спуштањем језера, спуштале су се и реке (притоке) са виших на ниже површи. Уколико су се језерске обале померале, реке су постајале све дуже. Њихова доња ерозиона база померала се и у хоризонтални и у вертикални. „Због тога су се реке, нарочито у вишим деловима, јако удубљивале и на тај начин модификујући језерске стварале своје облике такође значајне за морфологију области” (1, 12).

У планињском појасу долине су веома ретке. Оне имају стрме стране а између њих су широке уравњене језерске површи. На високим површима од 950 и 1000 м долине су суве и карстификоване (рашчлањене у низове вртача). И на површи од 830 м водени токови нису стални, већ се јављају само за време јаких киша, те је и ерозија у овом делу долина слабија. На нижој површи, од 720 м, влада режим загађеног краса. Овде у долинама стално има воде, те су и ерозија и удубљивање знатнији (1, 12). Уопште узев, језерски рељеф у планињском појасу котлине није много измењен постабразионом речном ерозијом.

У другој целини, у побрђу, где преовлађује неогени терен (област испод 600 м висине), речне долине су изразитије. Овде је језерски рељеф знатно измењен и језерске површи су рапчлањене у безброј коса. Како су површи уске, то су и речне терасе у њима кратке, „а ако су још усечене у мек материјал, то су њихови тако мали делови доцнијом ерозијом и денудацијом знатно уништени” (2, 75).

Јошаничка река има инверсан правац тока према Моравици. У свом горњем делу она је овај правац наследила од јошаничког залива, а у доњем од обода басена. У источном делу басена долине су ређе и управне према долини Моравице, изузев Сесалске реке која је у доњем току инверсна према Моравици. Овакав правац наследила је од сесалског залива (2, 74). Поред тога, како су овде у источном делу области површи више, то су се и долине јаче удубле. „На тај начин је веза између села (која су већином у долинама) веома отежана — много тежа него у западном делу” (1, 13).

У планинском појасу Сокобањске котлине значајни су карстни облици. У њему се могу издвојити две зоне: а) виша — са облицима дубљег и сувог карста и б) нижа — загађена зона, којој припада поменуто површи од 720 м. У њој се јављају облици плићег краса. У вишој зони честе су: вртаче, увале, пропасти, суве долине — „падинице”, леденице итд., док се у нижој, загађеној зони јављају плитке и простране увале — Пасуљиште, Баране, Слатина итд. (1, 13).

Падине представљају најкарактеристичнији крашки облик јужне стране планине Ртња. То су долине без водотока, а нагнуте ка Врмданској и Шарбановачкој реци. Стране су им стрме и високе, а дно релативно широко (до 30 м). Дна ових падина су близу издани, те су под ливадама и пашњацима. Ретко се у њима јављају вртаче. Једна таква са низом великих вртача (око 100 м у пречнику), покривених црвеницом и делимице обрађених, налази се изнад села Врмце и назива се Пасуљиште. Највише вртача има у источном делу дубоке падине Бунар, која се налази између Шиљка, Лисца и Ковиљаче. Димензије вртача износе 200 до 300 м у пречнику, већином су округле и дубоке до 30 м. Сви ови облици краса (падине и вртаче) као и долине су постклаустријске старости — створене од плићена до данас. Падине су биле нормалне речене долине, али када је земљиште било скрашћено, остале су без површинског отицања (3, 297—298).

У атару села Мужинца, на јужној страни Шиљка, налази се, у једној већој вртачи, леденица. Дубока је око 57 м и испуњена ледом и леденим налитом — сталгмитима и сталгмитима. Лед из ове леденице се искоришћује за појење стоке преко лета. Друга значајнија леденица се налази под Големим врхом на Девизи и назива се Влашка пећура. У њој се лед задржава само до јула месеца, те према томе спада у периодске леденице (5, 97).

У кречњачкој области између Ртња и Слемена налазе се плитке алувијалне вртаче. Ту су и познате Сесалачка и Рујишка пећура. Треба свакако поменути и две суве Милушиначке пећуре (проходне су, у њима се чобани склањају са стоком од невремена). Читлучка пећина се налази под Девесиљским каменом, дуга је 107 м и хидрографски припада сливу Моравице. Кроз њу периодично тече река (5, 43—45). Око Скробничке клисуре се истичу вртаче и шкрапе (на Огњишњаку и Тумби). Кречњачка површ Девице, Лесковика и Оз-

рена сува је и изривена многобројним вртачама, увалама и сувим долинама, те је умногоме слична вишој крашкој зони испод Ртња. Карактеристичан је још један крашки облик који се јавља код села Рујишта и назива Жлебина. Цвијић мисли да је она некада била сува пећина, која је услед денудације изгубила таван и преобраћена је у добуку јаругу чије је дно пуно кречњачких блокова (5, 74).

Испод Мечјег врха, јужно од Соко Бање, налази се језеро — локва. Постало је на тај начин, што је дебео слој црвенице покрио дно вртаче, те тако спречио да се вода, која се ту скупи, упије у кречњачке пукотине. Ова локва је већим делом обрасла рогозом и трском (2, 81).

2. К л и м а

Детаљну и потпуну слику о климатским приликама Сокобањске котлине тешко је дати због недостатка локалних метеоролошких проматрања и података. Метеоролошка станица је раније (пре првог светског рата) постојала у Соко Бањи, и за тај период имамо податке, који се односе на период од 1891. до 1910.

Клима Сокобањске котлине је умерено континентална, али, с обзиром на положај котлине и рељеф, она се ипак одликује извесном специфичношћу. Најважније особине поднебља ове котлине, од којих је у зависности читав привредни живот, а нарочито пољопривреда, даћемо приказом средњемесечних температура ваздуха, средњемесечних висина падавина, ветрова и других климатских елемената.

а) **Температура ваздуха.** — Према подацима Гоуарда за период од 1891. до 1910. године средње месечне температуре ваздуха овако су распоређене (6, 63).

Месеци	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
месечна тем. ваздуха	—2,5	0,3	5,1	10,3	16,5	19,5	20,5	20,5	16,2	11,0	4,8	0,5	10,2

Средње месечне температуре ваздуха појединих годишњих доба дате су на следећој табели:

зимска	пролећна	летња	јесења	Год.
—0,6	10,6	20,2	10,7	10,2

Из података датих у овим таблицама види се да средња годишња температура ваздуха износи 10,2°C. Лета су релативно топла (20,2°C) а зиме доста хладне (—0,6°C). Разлика у температури између лета и зиме износи 20,8°C. Најхладнији је месец јануар (—2,5°C), а најтоплији су јули и август (20,5°C). Тако разлика између најхладнијег и најтоплијег месеца износи 23,0°C.

Пада у очи и то да је јесен незнатно топлија од пролећа. Како биљке у пролеће при нижим температурама спорије клијају, а воћке касније цветају, за пољопривреду је од великог значаја да јесен буде

топлија од пролећа. Осим тога, код хладнијег пролећа биљке су мање изложене опасности да страдају од касних пролећних мразева, те је познавање средњих датума позних пролећних и раних јесењих мразева од необичне важности за пољопривреду. По подацима добијеним непосредно на терену просечна граница јављања позних пролећних мразева креће се од 30. III до 5. IV, а раних јесењих средњом октобра. По подацима метеоролошких станица Крушевца, Зажечара и Ниша (средње вредности њихових података) за период од 1925. до 1940. године, средњи датум мрза као и екстремни дати су у ниже наведеној табели (7, 34).

Средњи датум мрза		Екстремни датум мрза		Број дана најдужег мразног периода
Првог (јесењег)	Позног (пролећног)	Првог (јесењег)	Позног (пролећног)	
26. X	10. IV	28. IX	9. V	201

Као што се види из ове табеле, средњи датум позног пролећног мрза у овом делу СР Србије је у првој половини априла, а екстремни после месец дана, у првој половини маја. Мајски мраз наноси највише штете младим биљкама. Воћке тада замећу плод, а културе се налазе у стадијуму ницања. Рани јесењи мраз се јавља крајем октобра, а екстремни у другој половини септембра. Овај јесењи мраз наноси велике штете усевама и виноградима.

Из напред изнете таблице са средњим температурама ваздуха појединих годишњих доба види се да пролећна и јесења температура показују благ прелаз према летњој. Ово се још боље запажа када се узме у обзир просечна температура у пресезонском времену (априла и маја) и после њега (септембра), а која износи 13,8°C, што је опет врло значајно за климатско лечилиште.

Ако сада погледамо како се крећу средње месечне температуре ваздуха у појединим летњим месецима (види следећу табелу), видимо да се ваздух од 7 часова изјутра постепено загрева, да би се после тога исто тако постепено расхладио. Тако су ујутру и увече готово исте температуре, што освежава човека (нарочито оболелог), а и доста јака дневна врућина није несносна. Услед струјања са висине, ноћи су према дневној температури знатно хладније и то нарочито за време лета, када су нижи слојеви топлији и када има мање влаге у ваздуху. Ова блага температура за време лета и одликује Соко Бању као летње климатско место.

Месеци	7 час.	14 час.	21 час.
јуни	16,6	22,8	16,6
јули	18,1	25,9	18,4
август	16,3	25,7	17,5
септембар	12,4	21,8	14,4

Док је средња дневна температура ваздуха виша од 10°C, износ топлотних степени се креће од 3.000 до 3.100. Температура изнад 10°C наступа тек половином априла, а спада испод 10°C већ до 20. октобра, те због тога врло често долази до појаве раних јесењих мразева. И тако вегетациона периода у Сокобањској котлини почиње месеца марта и траје до новембра (око 7,5 месеци).

Средња годишња температура ваздуха котлине је релативно висока захваљујући положају околних планина које је заклањају од хладних ветрова са североистока и истока. Даље, од утицаја на температуре ваздуха ове области је и та околност што је услед велике ширине и дужине саме котлине приступ сунчаних зракова могућ од изласка до заласка сунца, затим што порозан терен лакше пропушта талог и омогућава, лако загревање површинског слоја земље (8, 12).

Како Соко Бања лежи на 298 м апсолутне висине, а од ње се северно и јужно висина котлине све више повећава, то се и температура ваздуха мења. Апроксимативно срачунато излази да се средња годишња температура ваздуха побрђа креће од 9,2° до 8,2°C, а средња годишња температура ваздуха планинског појаса котлине спушта се на југу (Лесковик 1174 м, Девица 1186 м) до 6,2°, а на северу (Ртањ — врх Шиљак 1560 м) до 4,2°C.

б) **Ветрови.** — Као што је напред изнето, Сокобањска котлина је ограничена са свих страна планинама, те сви ветрови који у њој дувају имају карактер упадних ветрова (1, 16).

Сокобањска котлина је добро заклоњена од хладних ветрова са севера, исто тако и са североистока и истока. Због релативно високих планина хладније ваздушне струје су знатно ослабљене. Међутим, „најчешће и најјаче дувају јужни и југозападни ветрови“ (8, 16).

Најјачи ветар ове области, као и целе источне Србије, је кошава. Она се најчешће осећа у селима на северној и источној страни котлине (у Мужинцу, Шарбановцу, Николинцу, Сесалцу, Рујишту итд.), док се у селима на јужном и западном ободу (у Дугом Пољу, Реснику, Врбовцу, Трубаревцу и др.) готово и не осећа. Она у котлини дува из два правца. Долазећи са истока кошава се иза села Бучја код Маглена (980 м) рачва и један крак обилази Крстацац (1069 м) и Слемен (1098 м) и код Облог дела (812 м) спушта се у котлину. Овај се крак највише осећа у напред поменутих селима у североисточном делу области; сељаци га називају „дрноречка кошава“. Други крак се пробија кроз Скробничку клисуру и он дува до Соко Бање. Овај је крак слабији од претходног и њега називају „тимочка кошава“. Исти је случај и са јужним ветром, који је врло јак у Дугом Пољу, док се на северној страни слабо осећа (1, 16). Јужни ветар у зимској половини године је користан, јер утиче на повишавање температуре ваздуха, а самим тим и на ублажавање зиме. У летњој половини године овај ветар, повишавајући температуру, потпомаже јаче испаравање и суши земљиште и усева. Преко

ноћи дува са Ртња јак и хладан ветар према Моравици. Мештани га називају „ноћник“ (3, 278).

Утицај ветрова на климу и здравствене прилике једне области огледа се у томе, што они распоређују влажност на велике површине, разносе магле, испарења и штетне материје, те тако чисте ваздух од разних штетних примеса. У Соко Бањи умерено јаке ваздушне струје не само да оболелом организму не доносе штете, већ повољно утичу на његово опорављање и јачање нерава (8, 5). То са своје стране истиче Соко Бању као повољно климатско лечилиште.

в) **Средња релативна влажност ваздуха** креће се око 70% за сићености, дакле умерено сув до умерено влажан. Климатска вредност релативне влажности зависи и од температуре и од ветрова. Како екстремно сув и екстремно влажан ваздух штетно утичу на оболели организам, то је Соко Бања са умерено влажним, односно умерено сувим ваздухом, повољно бањско односно климатско место.

г) **Облачност.** — Облачност је јача на околним планинама но у низини, најслабија је у септембру, а јача опет априла и маја него јуна, јула и августа. Колики је кад део неба покривен облацима изнето је на овој табели:

Облачност				
Средња зимска вредност	Средња пролећна вредност	Средња летња вредност	Средња јесења вредност	Средња годишња вредност
7,1	6,7	4,8	5,4	6,0

Тачни подаци о броју облачних дана виде се на следећој табели:

Број облачних дана				
Средња зимска вредност	Средња пролећна вредност	Средња летња вредност	Средња јесења вредност	Средња годишња вредност
45,5	36,5	21,0	29,5	132,5

д) **Падавине.** — Западни ветрови највише доносе водене талоге који су много обилнији на околним планинама него у самој котлини. Нарочито су знатнији талози на Буковику и Ртњу (6, 60).

По подацима **П. Вујевића** за период од 1901. до 1939. године, у Соко Бањи пада просечно 578 мм талоба. Како у овој области нема ниједне друге станице, то смо ради срачунавања плувиометријског градијента искористили податке станице најближе Соко Бањи, у селу Давидовцу, која се налази на 700 м висине а удаљена је од

Соко Бање око 15 км (у ваздушној линији). Овде годишње пада 808 мм талоба. Према томе, на сваких 100 м висине количина талоба се повећава за 57,5 мм. На побрђу (од 420 односно 600 м висине) пада просечно 647 односно 750,5 мм талоба (средња вредност 698,7), у планинском појасу на југу (Лесковик, Девица) 1095,5 мм, док на северу (Ртањ — Шиљак) 1302,4 мм талоба.

За пољопривреду је од особитог значаја да се зна каква је расподела годишње количине атмосферског талоба по месецима. То је дато у овој табели:

Насеља	н. в.	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Соко Бања	298	40	33	36	59	67	68	48	36	32	62	53	44	578
Давидовац	700	58	49	55	84	91	91	63	53	49	86	68	61	808

Запажају се два максимума и два минимума талоба. Пролећни максимум је изразитији од јесењег, а то је повољније за усеве пошто им је у доба клијања потребно више воде. Исто тако пада у очи и то, да је зимски минимум изразитији од летњег, а што се јавља као последица ниских температура за време зиме. За пољопривреду је то од великог значаја пошто је свим културама преко лета потребна влага због јаке инсолације. И да није локалних пљускова, који ублажују летњи минимум, усеве би редовно погађала суша.

Атмосферски талози су правилно распоређени у току вегетационе периоде. За то време падне у Соко Бањи (у долињском појасу) 408 мм талоба или 70,5% од укупне количине, а на побрђу 520,2 мм. Годишње просечно има 106,8 дана са кишом. Пролећне кише су јаке и натапају земљу. Летње кише су плаховите и корисне нарочито за усеве у алувијалним равнинама река; на стрмим њивама ове кише су више штетне него корисне. Уколико се њиве налазе под већим нагибом — утолико је денудација јача. Јесење кише су дуготрајне и ромијаве и добро натапају земљиште.

Како су за медицинску климатологију најповољнија она климатска места у којима су преко лета кише обилне, краткотрајне и у правилним размацима, то и ова чињеница са своје стране истиче Соко Бању као повољно климатско место.

За пољопривреду је од значаја и податак о броју дана са снегом и средњи број дана са снежним покривачем, особито за озиме усеве. Како у котлини нема метеоролошке станице, а тих података нема у старој станици, то ћемо се послужити подацима метеоролошких станица у Крушевцу, Зајечару и Нишу, тј. узети средње вредности тих података (7, 45).

Средњи број дана са снегом за период од 1925. до 1940. год.

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
6,4	5,1	3,3	0,3	—	—	—	—	—	—	0,9	7,0	24,0

Средњи број дана са снежним покривачем за период од 1925. до 1940. год.

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
11,2	8,2	3,8	0,2	—	—	—	—	—	—	0,3	9,1	32,8

Непогоде нису тако честе. Годишње има 28,2 дана се непогодама, од тога 12,6 дана преко лета. Оне се ретко спуштају у котлину, већ обично захватају висове. Преко лета су најчешће у јуну, јулу и августу, а ређе у септембру.

Соко Бања се одликује врло чистим и свежим ваздухом, те повољно служи за опоравак после разних болести, утолико пре што се овде поред свега налазе лековите радиоактивне терме о којима ће још бити речи. **М. Дуњић** пише: „Близина радиоактивних извора са обилном еманацијом у ваздуху чини целу атмосферу околине радиоактивном па је свако за време боравка изложен једној сталној тихој инхалацији и радиумеманацији” (6, 57). Осим тога, клима котлине, у вези са напред описаним рељефом, омогућила је развој разноврсних видова пољопривредне производње (гајење разних врста култура). Уз то, на вишим теренима постоје сви услови за распрострањење травне вегетације, која опет омогућава развој сточарства. Треба истаћи да постоје сви услови за развој шума, те оне и заузимају велике површине, као што ћемо доцније видети, у ивичним деловима котлине.

3. Хидрографија

Рељеф и састав тла су имали највише утицаја на хидрографске прилике котлине. С обзиром на геолошки састав ове области хидрографски се разликују два предела. Првом припада виша кречњачка зона са карактером карсне хидрографије, а другом нижи делови области „састављени од дебелих језерских наслага и западни обод састављен од кристалстих шкриљаца који имају све карактере нормалне хидрографије у вододржљивом терену” (1, 14—15). Чак се и виша кречњачка зона може издвојити у два појаса — виши, где је крашка издан јако спуштена, те кречњачка површина има особине суве крашке области. Таква је област испод Ртња и око Голе планине, као и висока површ на Девици, Лесковику и Озрену. У нижем појасу, за разлику од вишег, подземна вода је близу топографске површине, те се овде јављају поред извора и токови. Ту је изразити режим загађеног карста (1, 14). На терцијарном побрђу издан је близу површине од 8—12 м, и у селима Бели Поток, Трговиште, Жучковац итд. копају се бунари те се ова изданска вода користи за пиће.

Извори су врло чести на побрђу, а јачи се јављају на контакту кречњака и неогених седимената (појас загађеног карста). Тако се изнад села Мужинца налазе јачи извори чија се вода користи за пиће (под Чукаром, Големим Делом), затим у плитким увалама (у Крушју, Баранима, Слатини итд.) и у речним долинама као Мало и Големоврело у долини Паклеша и у долини Шарбановачке реке

итд. На јужном ободу у пределу Озренских ливада и Власине има више извора као: Безерлез, Ибишевица, Шопор у Власини итд. На западном ободу извори су чешћи.

Главни речни ток ове области је Моравица. Она је усецала своју долину уз јужни обод котлине, те је зато створена изразита асиметрија њенога слива. Све веће притоке прима са десне стране, док са леве прима само неколико слабијих речица. Са леве стране се као веће истичу: Градашница и Чучуњска река, које долазе из загађене кречњачке површи између Озрена и Лексовика и Поружничка река, која долази из области црвених пешчара и кристалстих шкриљаца. Са десне стране од већих притока прима Сесалску реку, Вошачку реку, Железовац и Јошаничку реку. Иначе, Моравица је са својим горњим деловима — Левовичким потоком и Изгаром (који представљају продужење њене долине), образовала свој ток после повлачења језера на дну ове котлине.

Моравица је од изворишта до западне границе котлине, у Бованској клисури, дуга 33,6 км. Висинска разлика на тој дужини износи 6,24%. У Бованску клисуру Моравица уноси сваке секунде 0,57 м³ воде, а за време великих вода (за три најкишовитија пролећна месеца) 5,25 м³ у секунди (9). Када носи овако велике количине воде, она се излива и плави ниско земљиште у алувијалној равни. Тада поплава обично захвата баште са поврћем, јер се оне, због потребе наводњавања преко лета, налазе крај Моравице. Осим њих, често бивају плављене и површине које се из године у годину засејавају кукурузом после повлачења воде.

Како се долина Моравице код ушћа Читлучке реке налази у кречњачкој клисури, која је у знатној мери скрашћена, то је за време малих вода (преко лета) речно корито у овом делу долине често суво, јер се вода понирањем губи у кречњаку.

Недалеко од села Читлука и ушћа Сесалске реке налази се Врело. Ово Врело даје Моравици претежан део њених малих вода. Избија на 382 м апсолутне висине, а улива се у Моравицу после 800 м тока на 365 м висине, са висинском разликом изворишта и ушћа од 17 м (9).

Поред Моравице за хидрографију ове котлине од значаја су и њене притоке. Ми ћемо се задржати само код четири веће поменуће. Прва већа десна притока је Сесалска река: постаје од Јаворског потока и Трске реке који се састају под Бабом, а улива се у Моравицу код Врела. У свом горњем делу тече између огранака Голе планине и Ртња на западу и Слемена на истоку. Овде је своју долину усекала у кречњаке, пешчаре и конгломерате са нешто еруптивних стена, те јој је долина клисураста. Доњи део долине усечен је у терцијарним наслагама, те је шира, а стране су јој благе. Шумски покривач је у сливу Сесалске реке јако разређен, а последица овога је образовање бујица на стрмим странама и оголелим површинама.

Друга већа притока је Вошачка река, која извире на јужној страни Голе планине. Сем краћег изворишног дела, који се налази

у кретацејским кречњацима, Вошачка река целом својом дужином тече кроз терцијерне наслаге.

Трећа притока, Железовац, је у свом горњем делу тока усекла долину у кречњацима у дужини око 3 км, а око 7,5 км тока налази се у терцијерним наслагама.

Јошаничка река је од изворишта до села Јошанице усекла своју долину у кретацејским кречњацима и црвеним пешчарима, а од села Јошанице до ушћа у терцијерним наслагама.

На следећој табели дата је дужина сваке поменуте притоке, висинска разлика од изворишта до ушћа, проток у м³ сваке секунде и за време три најкишовитија месеца (9):

Н а з и в	Дужина тока у км	Висинска разлика у м	(м ³) просек год.	(м ³) просек 3 мес.
Сесалска река	15,2	160,2	0,05	0,80
Вошачка река	8,5	217,9	0,02	0,45
Железовац	10,5	272	0,04	0,80
Јошаничка река	10,5	202,4	0,03	0,31

Најзад, као трећи хидрографски објекат у Сокобањској котлини се могу издвојити топли и млаки термални извори. По **Ј. Цвијићу** они избијају из раседа који се пружају дуж јужног обода ове котлине (6, 56). Њих има неколико (Преображење, св. Јован, св. Арханђел, Здрављак) и дају око 3.500 литара воде у минути. Вода свих ових извора је радиоактивна.

Недалеко од Санаторијума „Озрен“ на Озрену налази се врело Градашничке реке. Низводно од њега је позната Рипаљка, највећи водопад у Србији, у облику салпова, висок 11 м.

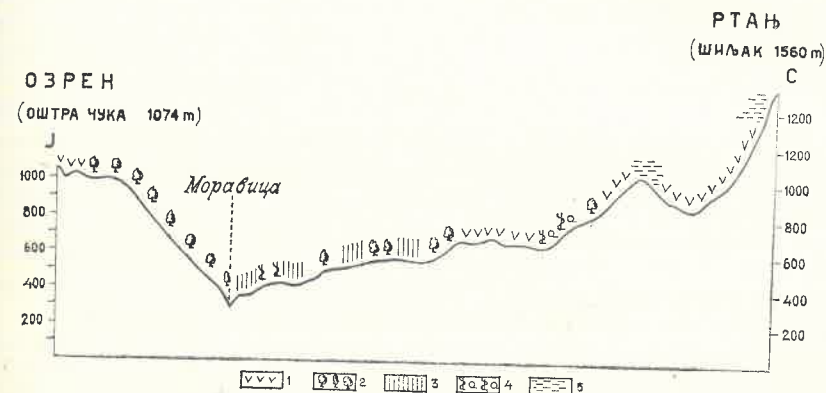
4. Биљни и животињски свет

Повољан геолошки састав земљишта и клима са обиљем влаге условили су појаву разноврсног биљног покривача. Некада је он другачије изгледао него данас, како у погледу састава тако исто и распрострањења. Алувијална равна Моравице, раније је била покривена тополовим и врбовим шумама и ливадама. Данас је ту шуму заменила културна вегетација, првенствено кукуруз, затим конопља, и у најновије време поврће. Ливада има још увек само на знатно мањим површинама.

Прелазни појас — побрђе је раније знатним делом покривала храстова и букова шума. Данас су оне уступиле место пшеници, у мањој мери кукурузу, затим воћу и виноградима, док се шума заржала само где-где у мањим забранима.

Планински обод котлине је такође, што се тиче биљног покривача, доживео извесне промене. Најпре је шумски покривач разорећен, а на северу и истоку он је готово потпуно нестао. На јужном ободу се налази шумска вегетација (буква, липа и храст) а има

и пашњака. На северном ободу преовлађују пашњаци са ретким стаблима, док је на источном ободу, с обзиром да је у геолошком саставу ово голо, кречњачко — кршевито земљиште, оскудна и шумска и травна вегетација.



Ск. 2 — Профил кроз Сокобањску котлину: 1 — ливаде и пашњаци; 2 — шуме; 3 — њиве са житима; 4 — виногради и воћњаци; 5 — голе камените површине.

Упоредо са променом биљног покривача мењао се и животињски свет. Некада су у шумама котлине живеле многе дивљачи: зечеви, фазани, лисице, срне, вукови и др. По селима на ободу нарочито је много чувана домаћа животиња, шумска коза. Данас је дивљач проређена — има још зечева, мало барских птица у долинама река, а преко зиме са планина силазе и вуци, само из године у годину у све мањем броју. Шумске козе је потпуно nestало, а њу су замениле овце и друге домаће животиње.

5. Педолошке особине земљишта

За детаљније упознавање природних услова привреде котлине, поред рељефа, геолошког састава, климе и хидрографских прилика, од великог је значаја и упознавање педолошког састава земљишта, од кога углавном и зависи његова плодност. Педолошки састав земљишта у овој области је разноврстан. Тако је око Моравице и Сесалске реке представљен алувијумом. Њега има још око Моравичких притока (у доњем току у уском појасу око самих река). Алувијум, у поређењу са другим врстама земљишта, долази на прво место по плодности. Он садржи знатне количине хумусних и кречних материја, те је стога врло плодан. Своју плодност иначе одржава на тај начин што се плавењем плодни муљ обнавља сваке године. Али и поред ове своје добре особине, он није погодан за гајење разних биљних култура, на првом месту стрних жита, која због плодне влажне земље много набујају и при првом, ма и слабијем

ветру полегну. Алувијум, даље, није погодан ни за воће. Ово је земљиште најпогодније за влажне културе: кукуруз, поврће и конопљу. Због тога се у алувијалној равни Моравице јавља где-где монокултура кукуруза. Али и поред тога што се само овај гаји на појединим парцелама не долази до смањења приноса захваљујући баш великој плодности алувијума (с обзиром на обнављање муља редовним плавањем). У последње време, у нижим деловима алувијалних равни, ближе реци, почиње све више да се гаји конопља.

Друга целина, побрђе је покривено дебелим застирачем језерских глина, лапора, пескова или шљунка помешаног са песковитом глином (1, 14). Ови језерски седименти припадају типу земљишта које се назива **смоница**. Слој ове растресите земље је све тањи уколико се више удаљавамо од алувијалне равни ка северу (подножју Ртња), или ка југу (подножју Озрена). Упоредо са опадањем дебљине овог покривача опада и плодност. Ова врста земљишта је сиромашнија у хумусним и кречним материјама од алувијума и лако је подложна деградацији у нижим деловима, а у вишим спирању и одношењу. Смоница је иначе погодна за обраду и успевање разних култура.

У мањој мери, а на вишим партијама побрђа, има **гајњаче** која је мање плодности од смонице. Поред гајњаче још у мањој мери јавља се (у подножју Ртња) и **подзол**. Ово земљиште је некада било покривено шумом, данас је обешумљено — голо и готово свим неплодно. Усеви засејани на подзолу редовно дају мале приносе, чак и када су године влажне.

У планинском појасу котлине, нарочито на северном, источном и јужном ободу преовлађује **кречњачко земљиште** — **скелетно** и **скелетно оподзољено**. Ово је мање-више голо, каменито земљиште. Уколико има плодног расреситог слоја, он је у нижој загањеној зони (површи од 720 м), где се налази на мало прибрежног шљунка помешаног са црвеницом. У вишим карсним деловима слој растресите земље је врло танак, а готово га и нема, изузев на дну карсних депресија (увала и вртача) и то је поглавито **терра-росса**.

Овај планински појас котлине са скелетним земљиштем је на северном ободу под пашњацима, а на јужном и западном под пашњацима и шумом. У вишим деловима Озрена, Лесковика и Девице, на њиховим теменима, је голо кречњачко тло. На источном ободу преовлађује голо кречњачко земљиште, које се на северном ободу смењује са пашњацима (изузев стрмих падина и планинских врхова Голе планине, Ртња итд.).

* * *

Из напред изложених природних одлика ове котлине, што се пре свега односи на рељеф са врстама земљишта, и климу, види се да је ово, у претежном делу, пољопривредни крај. Истакнуто је и то да се од Моравице према северу и југу земљиште различито издиже: на једној страни ступњевито и поступно, а на другој стрмо и

нагло. Самим тим се и цела област одликује разноликошћу. Све је то условило и разноврсну пољопривредну производњу. Из свега излази да конфигурација тла, погодна клима са плодним врстама земљишта условљавају разноврстан пољопривредни живот.

Затим, физичко-географски фактори, који се у овом случају огледају у богатству термалних врела, утицали су да се у овој области још знатно раније појави једно од најбогатијих бањских места наше земље, које је, са своје стране, утицало на формирање и приградске привреде Соко Бање и остали привредни живот области.

Најзад, исто тако захваљујући геолошкој граби области, конкретно у атару села Читлука, где се налазе знатне резерве мрког угља, у најновије време се развија угљарска привредна делатност, која у једном одређеном проценту утиче на целокупни живот области. Пре свега, она је од значаја за главно насеље — Соко Бању.

ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ УСЛОВИ

Напред је истакнуто какве могућности за привредни живот ове области пружа људима природа. Ваља нагласити да људи нису увек на исти начин користили природна богатства. Искоришћавање тих природних богатстава зависило је од више узрока, а најважнији је свакако био степен развоја производних снага. Према томе, привредни живот се јављао и одвијао као резултат, с једне стране деловања природне основе, а с друге друштвено-економских услова.

Друштвено-економски услови, за разлику од природних, мењали су се веома брзо под утицајем како оних чинилаца који се одnose на читаву земљу (државу), тако и под утицајем специфичних локалних фактора.

1. Периоди друштвено-економског развоја

Ако се баци један општи поглед на друштвено-економске услове овога краја, видеће се да су се они мењали и да су у појединим добима добијали већи или мањи значај. Овај, пак, у основним линијама покладао се са привредном периодизацијом читаве земље, мада се утицај географског фактора — изолованост котлине — одражавао и на овој чињеници, на специфичној периодизацији ове области. За време Турака и ова област је имала свој век натуралне привреде, са спахијским и читлучким аграрним системом и свим оним појавама које су и на другим местима пратиле овај систем. После ослобођења од Турака настало је јачање робно-новчаних односа, што се огледало у постепеном јачању трговине стоком и претварању шуме и пашњака у ораничне површине. Тај процес који је ишао све до година изградње моравске пруге, када је котлина почела све више да буде увлачена у робно-новчане односе, карактерише се сталним повећавањем броја становника, формирањем нових сеоских атара, заграбивањем имања, сечом шуме, великим породичним задругама, а у привредном погледу — екстензивним сточар-

ством. Од поменутих година настаје трећи период у животу котлине, период у коме су постепено почели да овлађују капиталистички друштвено-производни чиниоци, што се огледало у распадању старих задруга, задуживању и пропадању сељака и његовог инокосног газдинства, јачању трговине у Соко Бањи и формирању богатства познатих трговаца, док у привредном погледу овај период карактерише даље јачање ратарства и опадање сточарства. Али за овај период нарочито је карактеристично, поготову за његове позније године, привредно и управно јачање Соко Бање, која, за услове Србије, постаје једна од бољих и уређених бања са многим новоизграђеним вилама. Тај моменат је знатно допринео, с једне стране привредном јачању једних, а с друге осиромашењу других. Најзад, иста чињеница одиграла је и значајну улогу у снажењу локалне привреде у главном насељу и формирању приградске привреде и увођењу многих нових култура. Према томе, ова два периода у ствари представљају један чији се први део карактерише релативно спорим продирањем капитала и други са његовим осетнијим продирањем. Најзад, четврти период у привредном развоју котлине наступа по окончању Другог светског рата и он се огледа у подруштвавању тако рећи читавог привредног живота Соко Бање (сем извесних заната), док по селима, најопштије речено, почиње да се осећа где мање где више утицај социјалистичког сектора. Но о свим тим појавама биће доцније више речи. Потом треба још напоменути да је и у професионалној структури становништва дошло до знатних промена, а ове су се огледале у порасту броја нових занимања, сада и у неким другим насељима сем у Соко Бањи, као на пример у Читлаку и у Мужинцу, у одласку знатног броја деце са села на школовање у места ван котлине и у појави неких нових занимања. Све је то утицало на измену начина живота и подизање културног и животног стандарда становника ове области. Најзад, треба још напоменути, да у новим друштвеним условима, изолованост Соко Бање (удаљеност од железничке пруге) не представља више тако тежак проблем. Више се не путује фијакерима сатима од Алексинца до Соко Бање, већ је саобраћај модернизован и живљи. Превоз се врши модерним аутобусима, а роба се не пребацује рабаџијским колима већ камионима тако да је стварно данас удаљеност котлине скраћена.

2. Становништво

На основу извесних недовољно проучених података, сматра се да су Соко Бања и Врмца постојала као насеља још у римско доба (6, 50). Међутим, због оскудних података ништа се не може тачније рећи о томе које је становништво раније овде било настањено и како је оно живело.

Сокобањска котлина је највећим делом насељена током 19. века (то јест, највећи проценат досељених пада у ово време) и то у време око првог устанка, а највећи број досељених је, изгледа, дошао тек после ослобођења 1833. године (1, 43). У саставу становништва ове области учествују разне метанаста-

зичке струје: шопско-торлачко-загорска, вардарско-моравска, динарска, тимочко-браничевска и косовско-метохијска. Мали број становника припада инверсној струји досељеницима из Острова у Банату. У западном делу котлине јаче су заступљени представници моравско-вардарске, динарске и косовско-метохијске струје, тј. оних струја које су долазиле са запада из моравске области кроз Бованску клисуру. У источном делу има више представника загорске и тимочко-браничевске струје. Први су долазили са истока кроз Скробничку клисуру, а други преко Рашиначког седла са севера и кроз превој између Ртња и Слемена. „Према томе у области Бање могу се фиксирати као главна два унакрсна кретања: са запада на исток и обратно. Међутим, кретања у меридијанском правцу била су слабија, нарочито с југа” (1, 45).

Узрок досељавања становништва у ову област је био политичко-историјског и економског карактера. Велики број становника се доселио због тога што су учествовали у бунама против Турака, те су се морали иселавати да би избегли њихову освету. У такве најпре спадају учесници првог и другог српског устанка, затим Пироћанци који су учествовали у буни 1836. године. Црногорци који су побегли за Омер-Пашине буне 1852—1853. године. Пироћанци су радо бежали у ову област пошто је она била на граници. Осим политичких било је и економских узрока досељавања. То се односи на породице чији су преци овамо долазили као слуге па су се доцније поженили и ту остали, а затим призећени.

По **П. С. Јовановићу** било је и знатног иселјавања из Сокобањске котлине у околину Ражња, Параћина и Ресаву и то интензивно нарочито за време првог српског устанка, управо за време пропасти 1813. године. Према томе, изгледа да је котлина у ово време била етапна област за кретање шопског и тимочког становништва према моравској долини. „Али изгледа да је исто тако било иселјавања и у Црну Реку. Тако се прича да је варошицу Бољевац заселио један из Симинске фамилије из Читлука. Многи су „бегали” у Мораву али пошто им се тамо није допало, јер није било погодно за сточарство, вратили су се на своја стара места” (1, 49).

Али не само раније, већ и у данашње време може се пратити овај процес иселјавања становништва из Сокобањске котлине. Тако, скоро из сваког села сви они који завршавају више школе не задржавају се у овој области; већ одлазе у већа места: Београд, Алексинац, Ниш и друга места.

Пораст становништва вршио се досељавањем и природним прираштајем. Прираштај становништва можемо пратити од половине прошлога века, тј. од 1844. године, јер од тада има података. Према подацима **Ј. Гавриловића**, Сокобањска котлина је имала 1844. године 6.098 становника (10).

На следећој табели изнето је бројно стање становништва од 1844. до 1953. године и насељеност на 1 км².

Г о д и н а	1844	1866	1884	1910	1921	1931	1948	1953
Број становника	6.098	12.137	16.396	23.898	21.011	22.997	23.235	24.621
На 1 км ²	11,82	23,55	31,64	46,40	40,69	44,65	45,11	47,80

Намножавање становништва у проучаваној области вршило се поглавито насељавањем са стране. Насељавале су се читаве поро-

дичне задруге. Те задруге се крајем прошлога века и доцније распадају. Тако је 1910. године било 3.808 домаћинстава, 1931. године 4.323, 1948. — 4.962, а 1953. године 5.183 домаћинстава. Дакле, број домаћинстава се повећао за 19,8% у односу на 1931. годину, а број становника само за 7% односно 70,6%. Релативно велики пораст становништва у периоду од 1948. до 1953. године, долази претежно због до-сељавања са стране; тако је неколико стотина неквалификованих радника из околине Лесковца нашло запослење у руднику Соко; грађевинска и саобраћајна предузећа упустила су знатан број особља које је дошло из разних крајева, па чак и из Београда; најзад, у послератном периоду проширени капацитети санаторијума на Озрену примају неколико стотина болесника. Од 1921. године је релативно се из предње табеле види, прираштај становништва је релативно мали, али зато расте број домаћинстава. Слаб прираштај становништва се нарочито истиче у појединим селима. Навешћемо само један карактеристичан пример у селу Реснику. У овом селу је школске 1933/34. године уписано у први разред основне школе 53 ученика, а 1954. године сва четири разреда некадашње основне школе имала су 50 ученика. Мали пораст броја новорођене деце долази углавном из бојазица за материјално благостање и недостатка неких већих предузећа у којима би се могао запослити изванредан број становника. Ово питање свакако треба посматрати у светлости наслеђених друштвено-економских чињеница из времена када је котлина била готово искључиво заостала пољопривредна област. Насупрот томе јавља се тежња за оснивањем сопствених домаћинстава, те се услед тога већа домаћинства (задруге) деле на два или више нова (зависно од броја мушких глава), због тога се јавља аномалија: — расте број домаћинстава, док број становника остаје исти или се минимално повећава.

Треба напоменути да је у послератним годинама у селу Реснику забележен и велики број оболелих од туберкулозе што са своје стране донекле утиче на ограничење рабања, односно наталитета. Најзад, жеља да се не деле имања код великог броја и мушкараца и жена утиче на ограничавање наталитета по селима. Ово се нарочито запажа у најновије време. У периоду од 15. марта 1948. до 31. марта 1953. године највећи прираштај био је у Соко Бањи и Читлуку. У Соко Бањи је број становника порастао за 618 лица, а у селу Читлуку за 109. У Соко Бањи је тај пораст забележен код градског становништва, а у Читлуку због рада у руднику Соко порастао је број запослених лица.

Од укупно 24.621 становника, колико је Сокобањска котлина имала на дан пописа 31. марта 1953. године, на становништво до 10 година старости долази 13%, од 10—20 година 15,8%, од 20—50 година 46,2%, а преко 50 година 24,8%. Према попису исте године у овој котлини било је привредно активних становника 16.032 или 65,11% целокупног становништва. Од тога је долазило на поједина занимања (26):

З а н и м а њ а	Апсолутни		Активних
	број	Свега	%
Пољопривредници	20.244	13.895	86,7
Радници	883	442	2,8
Службеници и намештеници	1.195	514	3,2
Прерађивачи и обрађивачи материје у инд. и занатству и инд. машинама	1.270	614	3,8
Трговци	107	47	0,3
Руковоаоци превозним средствима (шофери и кочијаши)	110	39	0,2
Вршиоци услуга заштите и личних услуга	338	142	0,9
Лица са личним приходима	474	339	2,1
У к у п н о :	24.621	16.032	100,0

Ова табела показује да у области котлине нема већих индустријских објеката који би запослили знатнији проценат становништва. Број радника је највећи у Читлуку, а службеника и намештеника у самој Соко Бањи — привредном средишту котлине.

Према попису из 1953. године 20.244 становника котлине баве се пољопривредом и живе од ње. За обављање радова у пољопривреди, применом постојећих агротехничких мера при садашњим условима и са оваквом спремом, а за овај обим производње, потребно је око 8.000 пољопривредних радника. Међутим, ова област располаже са 10.000 способних пољопривредних радника који учествују у производњи (овде не улазе они „полутани“ који се у евиденцији Статистичког уреда воде као пољопривредници, нити пак извесни чобани у планинама). Према томе, у данашњим условима се показује вишак од 2.000 пољопривредних радника. И за наредних 10 година, иако се предвиђа већа механизација пољопривреде, ипак се број пољопривредних радника неће смањивати већ ће се повећати на 9.000 и поред тога јавиће се вишак радне снаге за око 1.500 лица — радника (по подацима привредног одсека С.О. Соко Бања).

Из обрађених података пописа становништва у 1953. години види се да је у области Сокобањске котлине тада било 21.400 становника преко 10 година живота, а од тога неписмених 7.830 или 36,5%. Женска лица чине највећи број неписмених — 5.537 или 70,6% од свих неписмених. До заосталости становника углавном је дошло из историјских узрока, вишевековног робовања, а доцније је у овом погледу од нарочитог значаја била изолованост ове области и недостатак добрих комуникација унутар саме области.

После другог светског рата учињени су знатни напори на пољу просвећивања и описмењавања становништва ове области. На следећој табели изнети су резултати тих напора за период од 1945. до 1953. године (податке ставио на расположење Савет за просвету бившег Среза сокобањског):

ГОДИНА	Број аналфбет. течајева	Број описмењен.		Течајеви за опис- мењавање жена		К. У. Д р у ш т в а		
		м.	ж.	број т.	број опис.	број друштв.	број приредб.	број присутних
1945/46.	20	86	514	—	—	—	—	—
1946/47.	20	70	536	—	—	—	—	—
1947/48.	23	95	449	—	—	—	—	—
1948/49.	13	11	252	—	—	—	—	—
1949/50.	4	4	62	—	—	—	—	—
1950/51.	1	81	19	—	—	—	—	—
1952/53.	—	—	—	22	321	11	111	23.261
У к у п н о :	81	347	1.832	22	321	11	111	23.261

Поред напред наведеног, у циљу просвећивања становништва одржано је још 231 предавање на којима је било присутно 18.413 слушаца.

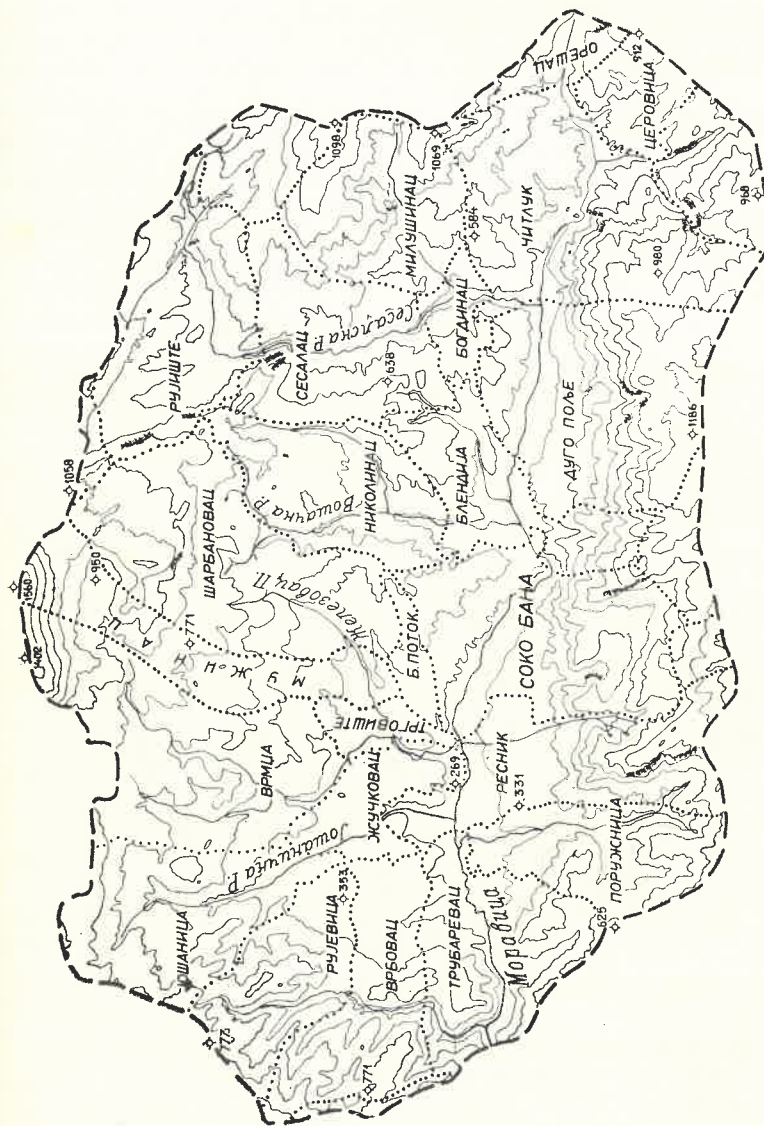
3. Насеља и привредне површине

За насеља котлине, управо за њихов привредни живот, карактеристично је, с једне стране, да се она налазе у сва три приказана појаса: на ободу котлине, на прелазном појасу — побрђу и на дну котлине; али с друге стране, врло је значајно подвући да сва ова насеља захватају делове сва три појаса правцем север—југ. Та чињеница указује да становништво свих насеља има могућности да се бави разноликим пољопривредним животом: најниже делове атара својих села становници користе за ратарство (земљорадњу), побрђе за воћарство и производњу пшенице, док највише делове, који су представљени пространим пашњацима, за екстензивно подизање стопе. Нарочито су карактеристична ова насеља у вези са описаном структуром атара: Соко Бања, Блендија, Шарбановац, Николинац и Сесалац.

Треба истаћи да су се у различитим друштвено-исотријским околностима делови атара насеља друкчије искоришћавали од стране становништва. Због близине Турака, раније, најнижи делови нису ни насељавани ни обрађивани; читав живот се одвијао на побрђу и ободу котлине. У условима развијеног сточарства, што одговара последњим деценијама 19. века, највиши делови атара били су најзначајнији за становништво: богати пашњаци служили су као значајна база сточарству, које је доносило основни доходак становништву.

Исто тако, и део атара који припада побрђу мењао је временом своју функцију. Најпре је он био под храстовом шумом. У периоду већег насељавања области овај део се нагло крчи и ту се топографски смештају куће са окупницом и воћњацима. Одавде се упућују земљорадници ка северу и југу ради искоришћавања долине односно планине.

Границе сеоских атара су различите. Атари ивичних села су разграничени теменима планинских коса у планинском појасу, док им границе које деле атаре у нижим деловима котлине иду речним

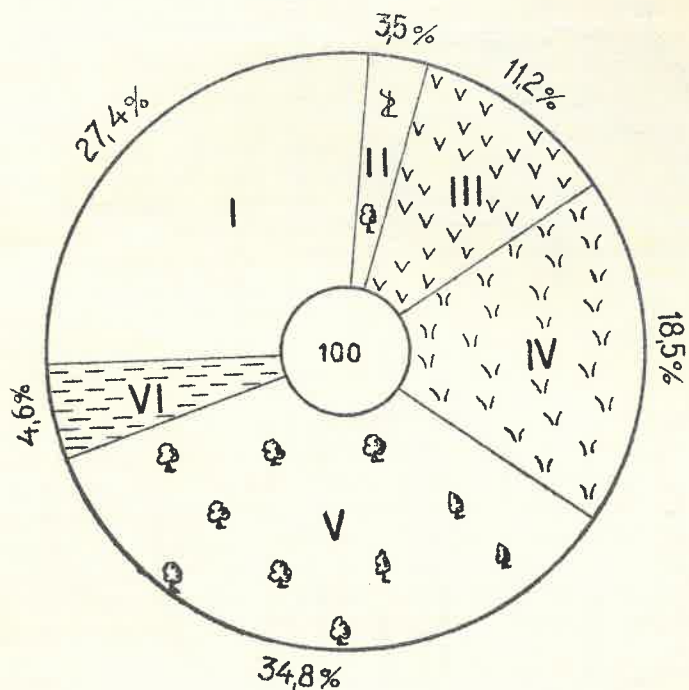


Ск. 3. — Административна карта Сокобањске котлине.

долинама. Границе атара ових села на дну котлине пресецају путеве и речне долине без обзира на њихов правац (в. ск. 3).

Структура целокупне површине земљишта по категоријама коришћења овако изгледа:

Структура земљишног фонда у ха									
Оранице и баште		Воћњаци		Виногради		Ливаде		Пашњаци	
ук.	%	ук.	%	ук.	%	ук.	%	ук.	%
4.082	27,4	1.401	2,7	453	0,8	5.795	11,2	9.548	18,5
Рибњаци	Баре и трстици	Шумско земљиште	Неплодно зем.	Укуп. површина					
—	—	3	0,0005	17.941	34,8	2.326	4,6	51.549	100,0



Ск. 4. — Однос привредних површина: I — оранице и баште; II — воћњаци и виногради; III — ливаде; IV — пашњаци; V — шумско земљиште; VI — неплодно земљиште.

Значајно је на крају видети колико земље има једно газдинство по категоријама коришћења и колико ове долази на једног становника. На једног пољопривредног становника долази 2,5 ха

укупне површине, према 1,72 ха у ужој Србији. Овај податак указује на релативно малу насељеност котлине. У погледу ратарских површина, пољопривредник ове области боље стоји него пољопривредници у другим крајевима уже Србије. Међутим, треба истаћи да у погледу квалитета земљишта овај однос није адекватан. Познато је да долина Велике Мораве има углавном земљиште прве и друге класе, док је у овој котлини ситуација другачија. Овде преовлађује земљиште четврте, пете, шесте и седме класе. Тако на једног пољопривредног становника долази I и II класе 0,01 ха, а IV — 0,15; V — 0,12; VI — 0,17 и VII — 0,06 ха. У Сокобањској котлини долази 0,69 ха оранице на једног пољопривредног становника (према 0,58 за ужу Србију — 18, 130), воћњака 0,07 (према 0,06 за целу земљу) и винограда 0,02 ха. Међутим, у погледу ливада и пашњака ова област стоји изнад просека за целу земљу (0,75 према 0,27 ха), што значи да је база за екстензивно сточарство знатно шири од исте базе целе Србије. Под шумама се налази 34,8% површине, док у Србији 19%. Ако се узму према броју становника, излази да у Сокобањској котлини на 100 становника долази 73 ха шуме (према 25 ха за целу земљу, односно 33 ха за ужу Србију (18, 130). Из овога се види да степен обешумљености ове области није велик.

Ако се сада однос земљишног фонда и пољопривредног становништва ове котлине упореди са истим у СР Србији и ужој Србији видеће се да је у погледу обрадивих површина мањи просек од републичког, а већи од просека уже Србије. То због тога што се републички просек повећава поседовањем ратарских површина у АП Војводини. Тако у области ове котлине на 100 хектара обрадиве површине (ратарске, воћарске и виноградарске) долазе 127 пољопривредних становника, а када се овим површинама још додају ливаде и пашњаци, онда на 100 хектара живи 64 пољопривредника. Ако се упореде ови подаци са просеком за целу земљу, види се да је стање земљишног фонда ове области доста повољно. Тако на 100 хектара обрадиве површине (ратарске, воћарске и виноградарске) долази у СР Србији 120 пољопривредних становника, а у ужој Србији 148. Ако се овде додају ливаде и пашњаци онда је републички просек 89 пољопривредних становника, а у ужој Србији 101 на 100 хектара. Према томе, види се да је у Сокобањској котлини у овом другом случају ситуација повољнија што указује на релативно малу насељеност котлине. Ово је општа слика структуре пољопривредних површина у целој котлини. Међутим, ова слика није свуда иста, већ се мења и прилагођава рељефу. Тако, ако се сада посматра колико хектара укупне површине долази на једног пољопривредног становника у појединим насељима, долази се до овог резултата: у долином појасу — у Соко Бањи 1,15 ха, Блендији 1,62 ха; на побрђу у Трговишту 1,22 ха, Читлаку 1,61 ха, на ободу котлине у Врбовцу 1,36 ха, Јошаници 1,45 ха (западни обод), Врмци 1,83 ха (северни обод), Рујишту 2,13 ха, Сесалцу 1,60 ха (источни обод) и у Реснику 1,25 ха (јужни обод). Али и овде се мора истаћи квалитет земљишта; на дну котлине земљиште је по бонитету далеко боље јер овде

преовлађују углавном II и III класа, док идући од побрђа ка ободу котлине бонитет нагло опада тако да преовлађује земљиште VII и VIII класе. Утицај рељефа се нарочито осећа у распрострањењу ратарских површина. На наредној табели приказано је колико на једног пољопривредног становника отпада хектара оранице, воћњака и винограда и ливада и пашњака:

Н а с е љ а	Средња апсолутна висина	Оранице	Воћњаци и виногради	Ливаде и пашњаци
Соко Бања	298	0,80	0,05	0,20
Блендија	370	0,75	0,10	0,76
Трговиште	340	0,68	0,09	0,18
Врбовац	400	0,50	0,09	0,72
Јошаница	400	0,62	0,08	0,74
Врмца	500	0,57	0,08	1,21
Читлук	500	0,72	0,09	0,70
Ресник	360	0,59	0,08	0,53

Као што се из ове табеле види, у равнијим пределима (на дну котлине) више долази ораничних површина на једног пољопривредног становника него у брдовито-планинским, односно у селима на ободу котлине. Код воћарства и виноградарства осећа се опадање ка ободу (планинском појасу) и ка алувијалној равни, а највише је заступљено на побрђу. Код ливада и пашњака још је јаснија разлика у структури атара равничарских и брдовито-планинских села. Сличан је однос и са шумом. На сто становника долази хектара шуме: у Соко Бањи 38, Блендији 95, Трговишту 4, Врбовцу 102, Јошаници 172, Врмци 59, Шарбановцу 67, Сесалцу 84 и Реснику 104. Као што се види, највише шуме имају села на западном ободу, тј. она чији атари захватају површине састављене од старих стена (кристалстих шкриљаца и црвених пешчара): Ресник, Врбовац и Јошаница.

Однос пољопривредног становништва према обрадивим површинама указује у ком је степену поједини део котлине релативно пренасељен. И у том погледу добијени резултати се слажу са општим карактеристикама рељефа. То се јасно види из ових података, који показују колико пољопривредних становника долази на 100 хектара обрадиве површине (оранице, воћњаци и виногради) у појединим насељима. Тако је овај однос у Соко Бањи 116, Трговишту 128, Врбовцу 168, Јошаници 142, Врмци 150, Читлuku 122, Сесалцу 105 и Реснику 148.

Сличне резултате даје и однос пољопривредних домаћинстава према обрадивим и укупним површинама. Тако, у овој области на једно пољопривредно домаћинство долази 3,66 ха обрадиве површине, а ако се томе додају ливаде и пашњаци, онда на једно пољопривредно домаћинство долази 7,19 ха. Међутим, и тај однос није исти у свим деловима котлине, већ се мења у зависности од рељефа. Тако

у Соко Бањи на једно пољопривредно домаћинство долази 2,31 ха обрадиве површине, у Блендији 4,21 ха, у Трговишту 5,16 ха. На планинском ободу је оваква слика: у Врбовцу 3,16, Јошаници 3,27, Врмци 3,07, Шарбановцу 3,83 и Реснику 3,47 ха. У погледу поседовања ливада и пашњака ситуација се мења и повољније стоје села по ободу котлине. Тако на једно пољопривредно домаћинство у Соко Бањи долазе 0,80 ха ливада и пашњака, у Блендији 3,44 (атар Блендије захвата и знатне површине на Девици и Лесковику), Трговиште 1,22 ха, у селима на ободу: Врбовцу 3,87 ха, Јошаници 3,46, Врмци 5,56, Шарбановцу 6,99, Сесалцу 3,27 и Реснику 2,77 хектара.

На крају треба размотрити и какав је бонитет земљишта (ораница) у овој области. У ниже наведеној табели изнето је са колико процената је заступљена поједина класа земљишта у овој области (подаци узети од Катастарске управе Скупштине општине Соко Бања):

К л а с а	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
%	1,58	2,88	16,07	23,94	19,49	27,67	7,30	1,07

Као што се види највеће површине заузима земљиште IV и VI класе — 23,94% односно 27,67% од укупне површине ораница. Распоред појединих класа земљишта углавном се поклапа са целима о којима је било речи раније. Земљиште прве класе заузима мале површине (1,58%); имају га атари насеља: Соко Бање, Жучковца и Ресника. То се земљиште налази у алувијалним равнима Моравице и Јошаничке реке. Земљиште II класе заузима више делове долинског појаса и припада атарима: Соко Бање, Трубаревца, Жучковца, Трговишта, Белог Потока, Блендије, Читлука, Ресника и Поружнице. Трећу класу (налази се углавном на прелазном појасу — побрђу) имају сва села изузев Сесалца, Церовице и Николинца, у источном делу области. Четврту и пету класу имају сва насеља котлине. Шесту класу немају само села Жучковац, Трговиште и Бели Поток. Ово због тога што сва села на ободу котлине имају издужене атаре (захватају планинске пределе и побрђа) док се ова три налазе на дну котлине и имају мале атаре готово правилног геометријског облика. Седму класу исто тако немају Жучковац, Трговиште и Бели Поток, а поред њих и Соко Бања, док осма класа заузима најмање површине (1,07%) и њу имају само потпланинска села источног дела котлине: Рујиште, Милушинац, Церовица, Орешац, Сесалац и Читлук.

4. Формирање имовинских односа

Приликом насељавања котлине досељеници су најпре захватили онолико земље колико су могли обрадити, а доцније, када је земље понестало, новим досељеницима општине су додељивале поједине комаде и парцеле земљишта. У самој долини Моравице, данас најплоднијем делу котлине, није било њива и за њу се нису

грабили досељеници, јер је била водоплавна и под ливадама и шумама. Ту се стока пуштала на испашу слободно, без икаквог ограничења. Највише се тражила земља на побрђу и њу су куповали од Турака. Тек „по одласку Турака многи селаци заузели су турска имања ближе Моравици и почели су се на њима настањивати” (1, 23). Поред овога, постоји још један разлог: ти досељеници долазећи из планинских и шумовитих предела насељавали су се тамо где су могли наћи приближно исте услове за живот, а то су брдовити и шумовити предели, а тек касније долази до прилагођавања и спуштања у ниже делове области. Ти први поседи били су врло велики. Њихово ситњење почиње у другој половини 19. века, када све више јача трговина, а са њом упоредо иде и богаћење трговаца који стварају велике комплексе (поседе) на штету селака. Бројни архивски подаци указују како се овај процес развијао у овој области у првим деценијама друге половине 19. века. Тако се 2. јуна 1870. године продавало имање Илије Стојановића, земљорадника из села Трговишта због дуга Управи фондова. Али не само код овог новчаног завода, него и код богатијих трговаца задуживали су се селаци, што је доводило у великом броју случајева до продаје њихових имања. Тако је трговац Благоје Хаши—Павловић дошао до већег броја парцела за релативно ниску цену од 184 динара (19).

То нису били усамљени случајеви. Осиромашење селака расло је великом брзином тако да су неке општине већ 1901. године почеле издавати уверења да се дужницима нема шта продати за дуг. Општина у Реснику је издала такво једно уверење окакве садржине: „Уверење о немаштини Васа Марковића из Врбовца, Аврама Милосављевића и Стевана Пинтеровића из Покојнице, суд општине Ресничке учтиво шаље ради употребе из кога се види да се нема откуда наплатити им тражени дуг” (19). Распадање породичних задруга се наставило и даље и стварао се велики број ситних посела на једној, друга се растао број ретких великих посела на другој страни, чак и када зајмодавац умре, дуг су наплаћивали наследници. Тако су једним актом 7. марта 1908. године обавештени наследници Стојана Милићевића, трговца из Соко Бање, „да ће среска власт на дан 27. III 1908. године у општинској судници у селу Сесалцу продавати непокретно имање њиховог дужника Стојана Јовића, земљорадника из Сесалца, за наплату дуга од 160 динара” (19). Децембра месеца 1913. године Владиславу Радојковићу из села Мужинца пописано је на име дуга за порез 10 брава оваца и 1 свиња. У наредби суда стоји да му се продају покретнине, а ако ове нема онда непокретности (19).

Тај процес пораста броја домаћинстава и ситњење посела траје све до другог светског рата. То пропадање извесних пољопривредних домаћинстава довело је до појаве већег броја поседника са малим имањима, што је неповољно утицало на животни стандард већег дела сеоског становништва.

Појавом новог друштвеног уређења, после другог светског рата, извршиле су се знатне промене како у односу на величину земљишних површина и појединих имања, тако и у погледу на појаву новог власника једног дела земљишног фонда.

Одмах по ослобођењу, аграрном реформом 1945. године и конфискацијом имања у 1946. и 1947. години, одузето је само 110,70 хектара обрадиве земље, тако да је у 1948. години овако изгледала структура величине посела (26):

Величина у ха	Број газдинстава	
	Апсолутни број	%
до 0,5	127	3,0
0,6 — 1	138	3,2
1 — 2	342	7,9
2 — 3	478	11,0
3 — 5	1.009	23,2
5 — 8	1.119	25,7
8 — 10	454	10,4
10 — 15	476	10,9
15 — 20	123	2,9
20 и више	81	1,8
Укупно	4.347	100,0

Законом о земљишном фонду 1952. године одузето је 503,40 ха земље од 192 домаћинства, која су имала у свом власништву преко 10 хектара површине. Исто тако, због неиспорученог откупа, конфисковано је од 5 домаћинстава 42 хектара. Тако је појачан нови сектор власништва — социјалистички (задружни и општедруштвени). Ево колико је, поред приватног сектора власништва до 1964. године захватао површине и социјалистички:

Сектори	Структура површина					
	оранична		обрадива		пољопривредна	
	укупно	%	укупно	%	укупно	%
Општедруштвени	180	1,1	248	1,1	2.246	7,2
Задружни	354	2,5	404	1,8	434	1,5
Приватни	13.548	96,3	27.079	97,1	28.572	91,3
Укупно	14.082	100,0	27.731	100,0	31.252	100,0

Социјалистички сектор се битно разликује по намени и по функцији од приватног. Он треба да одигра прворазредну улогу у прерображају пољопривреде и целокупног живота на селу.

П Р И В Р Е Д А

Из напред изложених главних природних одлика проучаване области, што се првенствено односи на рељеф, климатске прилике и врсте земљишта, види се да је котлина већим делом погодна за развој пољопривреде. Од индустријских грана овде се појавила млинска индустрија, прерађујући пшеницу свих села котлине, затим млекарска индустрија заснована на обиљу млека и цигларско-црепарска индустрија, која користи иловачу углавном дуж Моравице. Најзад, овде се појавила, у атару села Читлука експлоатација богатих лежишта мрколигниског угља, којима се овај крај одликује.

Физичко-географске погодности котлине са одговарајућим друштвено-привредним приликама, које су владале у датим временима уобличавале су привреду овога краја. Она је ипак различита у трима означеним појасевима, мада се не би могло тврдити да постоје неке стриктне границе и велике привредне разлике међу њима. Уочени појасеви, који одговарају морфолошким целинама, оставили су трага у привредној структури котлине, а што се огледа, пре свега, у приносима култура, а затим у погледу њиховог географског размештаја. Ипак ће читава привреда котлине бити приказана кроз ова три појаса, нарочито код оних привредних грана код којих је то уочљивије, пошто сматрамо да би за перспективу развоја ове области таква рејонизација била од већег привредног значаја.

Тако је у долинском појасу земљиште квалитетно, а постоје и могућности за наводњавање усева самим тим и повећање приноса. Земљиште је плодно: то су сви ниски терени око Моравице и доњих токова њених већих притока. Оваква земљишта припадају насељима Поружнице, Ресника, Жучковца, Трговишта, Белог Потока, Соко Бање, Блендије, Дугог Поља, Богдинца и Читлаука. Овај појас широк је просечно око 1 км, а провлачи се и око Моравичиних десних притока и постепено све више ишчезава идући даље уз реке према северу и у планинским пределима се његов траг сасвим губи. У западном делу котлине овај појас има висину 250 м, а идући уз Моравицу висина се све више повећава а ширина смањује. Код изворишта Моравице, он се налази на висини од 390 м, а уз Сесалску реку према северу пење се до 400 м. Вегетација у овом појасу је доста бујна. Ту се налазе ливаде и шуме (меко дрво које подноси велику влагу: врба и топола), и гаје се углавном влажне културе: кукуруз, конопља и повртарске културе. Но оне нису у целом појасу подједнако заступљене, ипак има извесних разлика у источном и западном делу. Тако се у источном делу ове целине, од Соко Бање узводно према Читлаку, гаји највише кукуруз који све више уз Моравицу у плодороду смењује поврће, а у вишим деловима, према побрђу, конопља. У западном делу, од Соко Бање низводно до на 1 км одстојања, јавља се и поврће да би после сву површину око Моравице заузеле културе кукуруза, а на вишим деловима овог појаса и у овом делу се јављају конопља и ливаде. На појединим местима јавља се и пшеница, иако јој ови терени не одговарају. У овом привредном појасу јавља се и гајење крупне стоке, поглавито у околини Соко Бање. Оно је нарочито развијено у селима: Блендија, Бели Поток и Ресник где се све више уводи гајење крупне расне стоке. Исто тако у овим селима развијено је и гајење свиња чије производе углавном троше становници Соко Бање и њени посетиоци. Треба подвући да је у овом појасу сконцентрисан и остали привредни живот котлине, бар у претежном делу. Тако, кроз овај појас пролази основна комуникација која везује тимочку долину са Поморављем. На тој комуникацији, у одређеном тренутку, појавило се главно насеље котлине — Соко Бања, које је имало одлучујући значај, како ће то доцније бити показано, за привредни живот овога

краја. Ту, у долинском појасу, појавила су се извесна индустријска предузећа, иако не великог значаја: млинска, цигларско-црепарска и млекарска. Најзад, у главном насељу, Соко Бањи, одвијао се, као што се то и данас догађа, главни трговачки промет и обављање највећег броја заната у котлини — што све истиче значај ове прве целине (долинског појаса).

Основна привредна карактеристика друге целине, побрђа, јесте да у њој нема обиља оне влажне вегетације која је заступљена у првој целини. У овом појасу који чини прелаз ка планинском, квалитет усева пада испод линије просечног приноса прве целине. Земљиште је делимице деградирано и мање плодно, са више талога али и са нешто нижим температурама. Побрђе је најпогодније за стрна жита, воће и винову лозу. Али и овде се гаје све врсте култура само што се не остварују исти приноси као у претходној целини. Земљиште побрђа припада атарима села: Врбовац, Ружевица, Трубаревац, Врмца, Јошаница, Мужинац, Трговиште, Бели Поток, Шарбановац, Николинац, Блендија, Сесалац, Богдинац, Милушинац и Читлаук. Побрђе је, као што је већ изнето, најпогодније за пшеницу и тај њен рејон слаби спуштајући се ка Моравици и пењући се ка планинском појасу. У близини Моравице слаби га присуство влаге, а ка планинском појасу квалитет земљишта. Што се тиче сточарства у овом појасу, оно је такође махом шталско. Овде нема великих пашњака а ни ливада те ни бројно није засупљено. У односу на друге две целине овде је више заступљено гајење живине с обзиром да је и потражња живинског меса за време бањске сезоне у Соко Бањи знатна. Са овога се појаса лошим сеоским путевима спушта до главног насеља котлине. Становници овог појаса углавном своје потребе обављају у Соко Бањи, док само понеки занатлија малог броја заната обавља по који посао, и док раније сеоски дућанчићи, а данас продавнице земљорадничких задруга, готово у свим селима обављају мање трговачке послове, или продају нешто индустријске мануфактурне и колонијалне робе пољопривредницима, или врше откуп вишкова земљорадничких производа, да би га доцније снеле воловским колима или ређе камионима до главног насеља. Карактеристично за овај појас је и то да је врло повољан за развој воћарства, те је ова привредна грана у односу на друге целине у њему углавном у знатној мери и заступљена. Не треба губити из вида да се у одређеном моменту, а користећи богата налазишта угља, у овом појасу појавило рударство, које данас представља важан чинилац у националном дохотку области.

Главна привредна карактеристика треће целине — планинског појаса (северни део котлине од 420, односно 600 м до 1560 м апсолутне висине, а на југу од 420 до 1174 и 1186 м), јесте то што је он сиромашан изданском водом, а квалитет земљишта је слаб. Но како и овде земљишта имају различите положаје (стрми нагиби земљишта, равни итд.), то и овде има ораничних површина које се обрађују, мада их је знатно мање него на побрђу (прелазном појасу). Земљиште ове целине припада атарима ивичних села (Трубаревац, Вр-

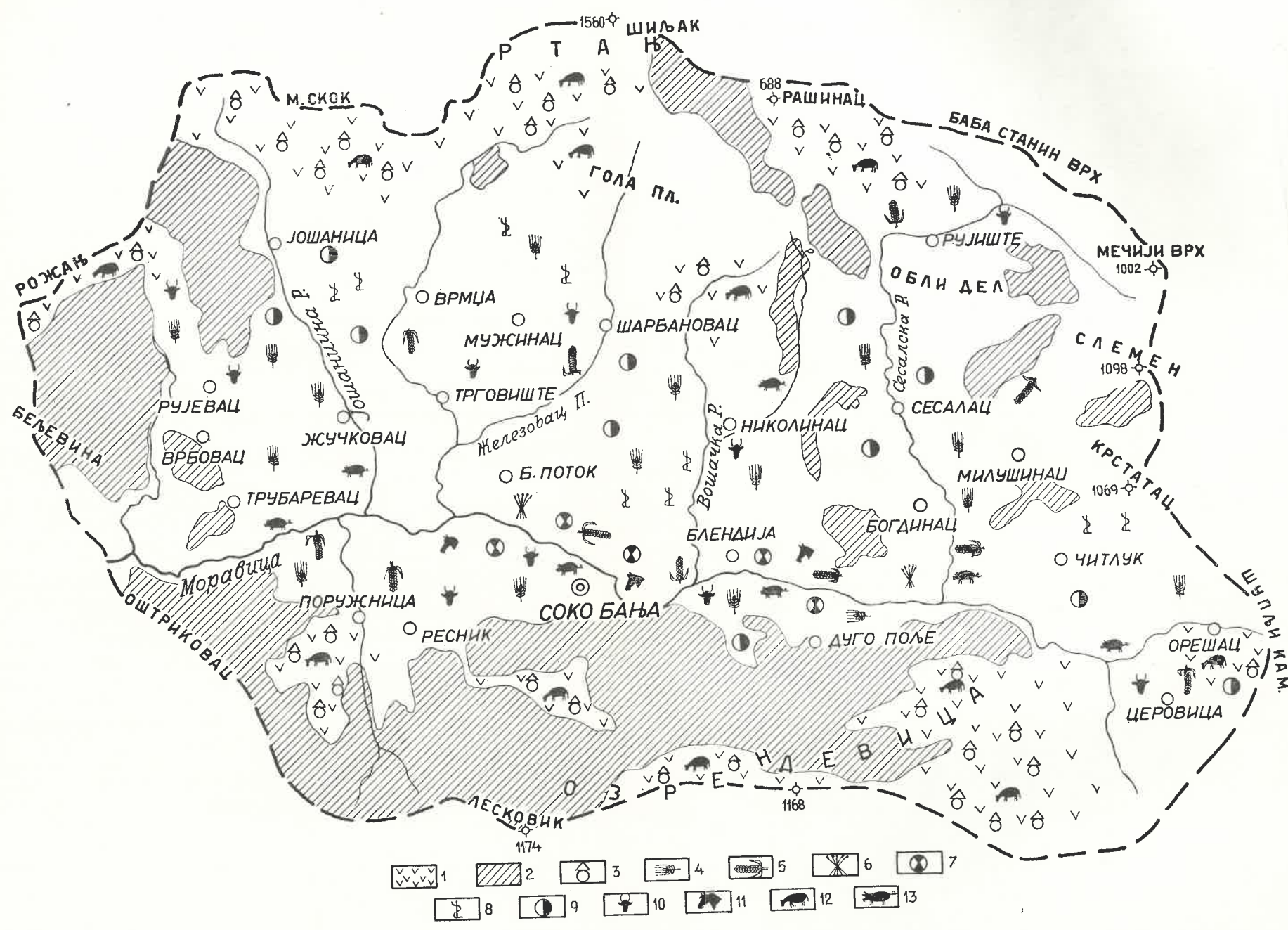
Бовац, Рујевица, Јошаница, Врмца, Мужинац, Шарбановац, Рујиште, Сесалац, Читлаук, Орешац, Церовица, Дуго Поље, Ресник и Поружница). Највеће површине у овом појасу налазе се под пашњацима, шумом и ситногорицом, а на више места налазе се и голе стеновите површине (камењари). Културе које се овде најчешће гаје и дају релативно добре приносе (изузев изразито сушних година) јесу раж и овас. Поред ових, гаје се и пшеница и кукуруз и друге културе; разуме се, на врло малим површинама. Принос ратарских усева је овде нижи него на побрђу. У овом се појасу сваке године налазе под црним угаром око 300 хектара, што практично значи да остају неискоришћени.

Села овог појаса имају најлошије комуникације и у њима можемо срести само понеког занатлију или продавницу земљорадничких задруга, које врше исте функције као и у другим селима котлине. Али је за овај појас интересантно истаћи да је у селу Мужинцу у последње време подигнута млекара за прераду млека, користећи у том циљу простране планинске пашњаке, који су данас база екстензивном сточарству. Захваљујући баш тим пространим пашњацима, села на ободу котлине су временом добила сточарски карактер и сточарство им представља основу привређивања.

Ако се погледа цела котлина, добиће се груба слика географског размештаја оранице, односно видеће се, на који се начин пољопривреда у основним линијама прилагођава природним условима. Тако идући од алувијалне равни Моравице запазиће се да су кукуруз, сточно (кормно биље), индустријско биље и поврће у највећој мери заузели алувијалну равн и да се све ребе срећу идући ка ободу котлине да би се сасвим изгубили у планинском појасу. Побрђе (прелазни појас) заузела је претежно пшеница, али је она зашла и у долински појас, а такође и у планински, истина, нешто ребе. Највиши, планински појас котлине обрађен је на врло малим површинама (до 900 метара) и то стрним, отпорнијим житима (раж, овас и пшеница). Према томе, такав разноврстан пољопривредни живот, са бројним сточарством (расније крупно сточарство и коњарство у првој целини и овчарство на побрђу, а посебно у планини), био је у знатном проценту у зависности од конфигурације терена и погодних климатских прилика. Сви ти повољни природни услови, а нарочито пространи планински пашњаци на ободу котлине омогућавали су пољопривреднику ове области, не само да производњом задовољи све своје потребе, већ и да произведе вишкове за тржиште, што је, са своје стране, омогућило да се овде јави и развије врло јака трговина пољопривредним производима, пре свега стоком. Но при свем том не смеју се мимоићи ни две ствари. С једне стране, производност појединих газдинстава увек је била у зависности од капитала којим су она располагала (земља, пољопривредни инвентар, радна снага итд.); а, с друге стране, мора се истаћи да у овом крају још не може бити говора о некој стриктној рејонизацији култура. Тако се и дешава да се кукуруз, сточно биље и поврће гаје и на оним теренима где успевање и велики приноси нису

Иарбановац, Рујиште,
 е, Ресник и Поруж-
 се се под пашњацима,
 се се и голе стеновите
 најчешће гаје и дају
 њих година) јесу раж
 руз и друге културе;
 с ратарских усева је
 аке године налазе под
 о значи да остају не-

 икације и у њима мо-
 давницу земљораднич-
 у другим селима кот-
 и да је у селу Мужин-
 ераду млека, користе-
 се, који су данас база
 им пространим пашња-
 ила сточарски карактер
 бивања.
 е груба слика географ-
 на који се начин по-
 а природним условима.
 запазиће се да су куку-
 ље и поврће у највећој
 ређе срећу идући ка
 планинском појасу. По-
 пшеница, али је она за-
 анински, истина, нешто
 рабен је на врло малим
 торнијим житима (раж,
 оврстан пољопривредни
 зрупно сточарство и ко-
 обрбу, а посебно у пла-
 ности од конфигурације
 и ти повољни природни
 шњаци на ободу котлине
 асти, не само да произ-
 да произведе вишкове за
 ло да се овде јави и раз-
 производима, пре свега
 ићи ни две ствари. С јед-
 става увек је била у за-
 лагала (земља, пољоприв-
 ге стране, мора се истаћи
 а о некој стриктној рејо-
 е кукуруз, сточно биље и
 ње и велики приноси нису



Ск. 5. — Привредна карта Сокобањске котлине: 1 — ливаде; 2 — шуме; 3 — појате; 4 — пшеница; 5 — кукуруз; 6 — конопља; 7 — поврће;
 8 — виногради; 9 — воћњаци; 10 — говеда; 11 — коњи; 12 — овце и 13 — свиње.

сигурни. Ова је појава нарочито карактеристична за период између два светска рата, нешто због уситњеног поседа, а нешто због жеље сопственика газдинства да са свог имања задовољи све своје потребе. Али, ове појаве није ни данас нестало, мада се ипак постепено губи.

Привредна слика котлине, њене измене и прилагођавање потребама људи биће у даљем излагању посматране по разним привредним гранама, које су се јављале и које се и данас појављују у привредној структури ове области. При том ће се поћи од оних привредних грана како су се оне појављивале и смењивале и заузимале одговарајући значај у животу становништва целе области.

Ш У М А Р С Т В О

Планинско земљиште по ободу котлине са преко 1000 мм атмосферског талога годишње повољно је за различите врсте шумског дрвећа, а нарочито за храст и букву. Данас шуме у овој области заузимају површину од 17.941 ха или 34,8% од укупне површине, те се стога ова котлина може сматрати средње шумовитом облашћу. Али, треба нагласити да је у вези са природним условима, пре свега геолошким саставом и климатским приликама, шумовитост доста шаролика. Тако јужни и западни обод представљају најшумовитији део ове области. То је, у подножју, махом стара искрчена липова и букова шума, коју при врховима планина (Девице, Озрена и Лесковика) смењује сабења млада букова шума. Овде има и храстовог дрвета али ређе. На западном ободу котлине је такође, већим делом, стара храстова шума. Нова пошумљавања, на искрченим површинама, врше се багремом (брзорастућом врстом дрвета). Северни и источни обод Сокобањске котлине су махом голи без шумског покривача и уколико га има, то су појединачна ретка стабла бучковог дрвета или жбуње граба. На дну котлине има где-где мањих храстових забрана; они су разбацани као какав мозаик на целом побрђу. У долиномском појасу има топољака и врбака и то поглавито око реке и немају неког већег привредног значаја.

Шуме су некада заузимале знатно веће површине, али су крчењем временом уништене тако да сада захватају обод котлине, а само се мањи комплекси налазе на њеном дну. Састав шуме је последњих десет година знатно измењен, јер се пошумљавања врше првенствено брзорастућим врстама дрвећа. Шума на јужном ободу котлине (нарочито липова) је изданачка, која израста из старих пањева, даље уз планинске стране Озрена, Лесковика и Орловата наилази се на младу самониклу бучову шуму, коју при теменима планина смењује сабена букова шума. На западном ободу, храстове шуме су махом изданачке док се нова пошумљавања, као што је напред већ истакнуто, врше највише багремом.

Улога шуме у овом крају мењала се заједно са сменом друштвено-привредних и историјских епоха. Тако су у турско време, шуме служиле као прибежиште пред окрутним завојевачем. Нешто

доцније, по ослобођењу, оне су извор, тако рећи, целокупног привредног живота; у њима се жири силна стока, оне се крче и претварају у оранице, оне служе људима и у друге сврхе (за подизање зграда, за огрев, за лисник итд.). Са све већим насељавањем и повећањем броја становника шуме је све више нестајало, како би се створио простор за насељавање новопридошлог становништва тако и да би се добила зиратна земља ради исхране тог повећаног живља. Али се шума таманила и у друге сврхе. С једне стране, њу су они најсиромашнији сељаци секли и продавали на тржишту, а с друге, и тадашња државна надлештва и установе користила су шуме Сокобањске котлине за своје потребе. Тако се могу наћи подаци како је ондашњи Округ алексиначки једним својим актом од септембра месеца 1837. године тражио да се за потребе канцеларија и апсане „дотерају 100 кола дрва доброг квалитета без грања” (19). Једним другим актом датираним августа месеца 1839. године, наређује се из окружног начелства „начелнику Среза бањског да се са подручја среза дотера јапија у Алексинач и то 1.000 дасака”, што показује како је тада гора из котлине коришћена и као грабевинско дрво (19). Таквих примера има безброј. Све је то натерало тадашње власти да ограничавају тадашње утамањивање шуме, као што је, између осталог, била и она наредба, издата 30. децембра 1844. године од стране Високопопечитељства унутрених дела, којом се убудуће „забрањује заузимање и заграђивање општинске шуме и претварање исте у забране који се после немилице крче. Општинске шуме не смеју се крчити, а дрва се могу сећи само у приватним забранима” (19). Међутим, сва та и слична органичења нису доводила до жељених резултата, па је шума немилосрдно сатирана и доцнијих деценија 19. века. При том треба нарочито истаћи чињеницу пауперизацију сељака, која је са даљим јачањем робноновчаних односа у све већој мери подстицала сатирање шуме, пошто је сиромашни сељак у продаји дрва налазио, такорећи, једини приход. Та горосеча била је као грозница захватила не само сељаке из села у котлини, већ и из удаљених села. Зато се начелник среза бањског жали министру народне привреде, августа месеца 1884. године, како је „У року од 4 месеца по дозволама посечено 1.065 великих букових дрвета, 259 средње величине и 195 малих, док је недозвољеним начином посечено још 265 великих дрвета и 320 малих. А колико је стабала још посечено од народне горе, извештава начелник, није се могло сазнати” (19). Сав тај немилосрдан однос према шуми имао је далекосежних штетних последица; чињеница да су се бујице развиле у сливу и долини Сесалске реке и да Моравица наноси велике штете пољопривреди воде своје порекло још из овог времена. Тако се скоро сваке године материјалом ерозије тла засипа површина око 40 хектара у атарима села Сесалца, Милушинца и Богдинца (на потесима: Јаруге, Јелдиште, Ветрина).

У времену између два светска рата сеча је била такође ограничена, изузев приватне шуме (забрана). Нега и обнова шуме није уопште вршена, те у периоду од 1918. до 1941. године није пошум-

њен ниједан хектар голети, нити је извршен било какав други рад на обнављању шума.

Ситно парцелирана и екстензивна пољопривреда условила је ширење зиратног земљишта на рачун шуме, чак и на оним површинама које су изразито шумске. Напред је већ изнето да су и козе наносиле велике штете шумама, нарочито младим. У времену између два светска рата пољопривредници често нису могли за своје пољопривредне производе да добију довољно средстава за одржавање својих газдинстава, те су били принуђени да продају дрво и то не поједина стабла већ читаве забране. То су све искоришћавали разни дрварски трговци. Чак су и тадашњи посланици ради постизања својих политичких циљева, незаконито користили шуму. Тако је пред сваке изборе била дозвољена немилосрдна сеча шуме, да би се привукли бирачи.

Експлоатацију шуме на западном ободу котлине изводиле су разне фирме у сопственој режији. Највећу количину дрвета посекао је рудник угља у Алексиначу (акционарско друштво). Овај рудник је за подмирење својих потреба у граби и гори добијао дрво до 1921. године бесплатно, а касније уз минималну шумску таксу. Рудник угља, као и остале фирме, које су учествовале у експлоатацији државне шуме, биле су обавезне да после сечења изврше пошумљавање посеченог комплекса. Разуме се, обавезе су увек биле изигране тако да су искрчени комплекси заувек остали без шуме.

У току окупације (1941. до 1945. године) шума је сечена немилосрдно највећим делом од стране окупатора, а исто тако и од околног становништва. У овом периоду посечено је преко 650 хектара шуме.

После ослобођења поклоњена је велика пажња решавању проблема шумарства у овој области. Године 1944. основана је Среска шумска управа, чији је основни задатак био да руководи општедруштвеним шумама и да истовремено врши надзор над газдовањем у приватним шумама. Иако је у току наредних осам година организована шумарска служба више пута мењана, ипак је постављени задатак — обнављање шума — добијао све видније размере. У ниже наведеној табели изнет је преглед извршених радова на обнови шума од 1946. до 1953. године. (Подаци за наредне табеле добијени су од Среске шумарске управе у Соко Бањи):

Година	Пошум-голети	Попуњавање култура	Попуњавање неопштењ. шума	Попуњавање шума	Окопавање	Чишћење шума	Ресурекција	Укупно
х е к т а р а								
1947	40	25	—	—	—	—	—	65
1946	20	10	—	—	—	—	—	30
1948	30	20	—	—	20	—	—	70
1949	50	30	—	—	40	3	—	123
1950	40	20	7	—	40	2	7	116
1951	60	50	9	—	50	10	10	189
1952	74	69	3	22	46	3	32	229
Свега	314	204	19	22	196	18	49	822

Да би се могло успешно обавити обнављање шума и пошумљавање голети и великих комплекса било је нужно најпре створити шумске расаднике за производњу шумских садница. Првих дана по ослобођењу постојали су мањи приватни расадници, а 1949. године пришло се оснивању сталних шумских расадника. Број и врсте произведених садница у 1952. години дате су на наредној табели:

Број произведених садница у 1952. год.			
Врста садница	Број ком.	Врста садница	Број ком.
Багрем	1.015.950	Топола	1.500
Амерички јасен	485.600	Канадска топола	2.500
Горски јавор	225.000	Јавор некунде	40.000
Црни бор	55.000	Јавор млеч	40.500
Брест	37.800	Маклура	4.500
Орах домаћи	7.300	Кестен дивљи	3.900
Гледич	4.500	Црни бор једногодиш.	150.000

Овде треба нагласити да се структура производње садница за последњих 10 година није много изменила. Управо до 1964. године повећана је производња расадног материјала само код багрема на 2.000.000 комада и букве за 1.500 комада. Незнатно је повећана и производња четинарских садница. За садашње и будуће пошумљавање велики задатак примила је на себе организација Младих Горана, која за сада углавном сноси главни терет пошумљавања.

Расадничке површине за горе наведене саднице износиле су у 1952. години 5,50 ха, а до 1964. год. оне су повећане на 7 ха.

Непосредно по ослобођењу за потребе пошумљавања куповане су саднице из других крајева СР Србије. Међутим, већ 1952. године произведено је више садница него што је било потребно, тако да је вишак продат другим шумским управама у земљи. Те године било је произведено 2.074.050 комада садница, и утрошено је 1.074.200 комада, а продато је за потребе пошумљавања другим областима СР Србије 785.000 комада. Као вишак за пошумљавање у пролеће 1953. год. остало је 214.850 комада.

Што се тиче семена за производњу садница, оно се скупило на шумским теренима котлине. На следећој табели изнето је колика је количина шумског семена скупљена у 1951. и 1952. години.

Сакупљено семе у 1951/52. години			
Врста сем.	сакуп. кг.	Врста сем.	сакуп. кг.
Кестен дивљи	175	Багрем	131
Гледич	35	Дуд	8
Горски јавор	75	Домаћи орах	323,5
Липа	57	Буквица	1.500
Диволеска	300	Обична леска	450
Храстов жир	800	Укупно сакупљено	3.854,5

Стање шума по секторима власништва овако изгледа:

Сектор	Стаб. шума	Неискориш. шума	Шикара	3.503 233	17.941 7.722
Општедруштвени	4.292	1.533	1.124	3.270	10.219
Приватни	4.942	1.544	1.003	шуме	хектара
Укупно	9.234	3.077	2.127	Младе	Свега

Из предње табеле се запажа да на шуме приватног сектора власништва отпада 43%, док општедруштвене заузимају 57% укупног шумског газдинства. Укупна обрасла шума, без обзира на сектор власништва, износи 14.438 ха. Ако се узме да на сваком хектару обрасле шумске површине има 50 м³ дубеће дрвне масе, онда излази да у читавој области ове котлине има 721.900 м³ дубеће дрвне масе. Узима се да је годишњи прираштај у нашим шумама 1% од укупне дрвне масе, онда излази да је годишњи прираст у свим шумама, без обзира на власништво 7219 м³. Од ове количине најмањи је прираст у шумама млађим од 40 година, што значи да оне још нису зреле за сечу. Такав кориговани годишњи прираст који се може сећи кретао се 1952. године у висини 3.609 м³ дрвета. Међутим, годишњи план сече је далеко већи од масе прираста. План сече за 1953. годину, а за читаву област износио је 12.987 м³ од чега на огрев отпада 9.134 м³, а на техничко дрво 3.853 м³.¹⁾ Из овога се види та велика несразмера између масе прираста и масе сече што је случај и код шума у републичкој размери. Ова несразмера између стварне могућности сече шума и планом предвиђене углавном долази као последица ресурекције одређених површина под шумом. Последњих година смањена је сеча, јер се успело са увођењем потрошње угља у домаћинствима чак и код већег броја сеоских домаћинстава. Тако је план сече за 1964. годину мањи од истог 10 година раније. Сада се годишње не сече више од 10.000 м³.

Однос обрасле шумске површине према броју становника јасно показује да се ова област може убројати у средње шумовите области, јер на једног становника долази 0,58 ха стабилне и искоришћене шумске површине.

З Е М Љ О Р А Д Њ А

Климатске прилике котлине повољне су за успевање разног културног биља. С обзиром да биљне културе почињу да клијају на температури од 5°C, вегетациона периода у области Сокобањске котлине је, према томе, доста дуга и траје око 7,5 месеци. Ово првенствено важи за долински појас, док се климатски услови на побрђу и у планинском појасу унеколико разликују и у зависности су од рељефа, односно апсолутне висине, те је вегетациона периода побрђа и планинског појаса котлине нешто краћа. Ова област има довољну количину атмосферског талога, чија се количина такође мења и у зависности је од рељефа. Од огромног значаја за биљни свет је то што највећа количина атмосферског талога пада баш у време када је културама и најпотребнија (за време вегетационе периоде): 408 мм у долинском појасу, односно 520 мм на побрђу.

Педолошки састав земљишта је разнолик те је у вези са тим и плодност земљишта различита. Најплоднији део котлине је алувијална равна Моравице (са алувијалним земљиштем), а идући даље

¹⁾ Подаци средње шумске управе у Соко Бањи.

ка ободу и планинским странама квалитет земљишта се мења, а упоредо са њим и његова плодност.

У области ове котлине успевају све врсте жита: пшеница, кукуруз, раж, јечам и овас; затим индустријско биље: конопља, лан, дуван; крмно биље: детелина црвена, луцерка, сточна репа; даље поврће, воће и винова лоза.

Распоред пољопривредних површина у зависности је како од природних услова тако и од пољопривредних произвођача, који често пута желе да са свога имања добију све што је потребно њиховим домаћинствима. Тако није редак случај да се поједине врсте култура гаје тамо где нема услова за њихово успевање. И близина потрошачких центара (тржишта) донекле утиче на појаву и гајење извесних култура, о чему ће доцније бити више речи.

а) Раније ратарство. — Ратарство је средином 19. века за извесна села (Бели Поток, Трговиште, Жучковац) било основна грана пољопривреде, тј. главни извор прихода произвођача. То је стара привредна грана, која није у животу села имала увек исти значај и исту привредну вредност.

Како је изгледало ратарство и какво је било стање ратарске производње у првој половини 19. века, тј. онда када је било најјаче насељавање котлине, не може се знати услед недостатка подробнијих података. Развој и стање ратарства може се пратити тек од 1866. године. У другој половини 19. века обрада земље била је врло примитивна, али захваљујући великој плодности крчевина, били су и релативно добри приноси, иако се ђубрење њива није вршило (ђубрење је вршила стока приликом паше после подизања усева). Није се пољопривредник много ни трудио да своје имање што боље и на време обради, јер је сточарство пружало оно што ратарство није. Надзор над стањем привреде, међутим, у ово време стално је вршен. Тада је постојао у Соко Бањи економ, који је редовно подносио извештај среском начелнику, а овај даље окружном, о стању привреде у котлини. Један такав извештај од августа месеца 1873. године сачуван је и он овако гласи: „Народ са својом храном није баш како треба — због велике суше кукурузи су рђави — жита прилична су, шљиве су у средњу руку родиле, а виногради не напредују. Са раном сточном може се касти да је у доста добром стању — време је и овог месеца сушно” (19). Следећа, 1874. година, била је такође лоша, те је срез морао пољопривредницима 1875. године дати храну како би се прехранили до новог жита, с тим да дуг врате после жетве. Међутим, те године елементарне непогоде су уништиле усеве села Блендије — а министар финансија је наредио да се раздата жито врати — те су пољопривредници били принуђени да упуте молбу среском начелнику ове садржине: „По наређењу министра финансија, заповеђено је да се сва рана раздата сабере и у општинске кошеве саспе. Па како општина Блендијска није у стању да жито сабере и врати, зато што би многи људи морали и своја непокретна добра продавати да исто врате. То молимо Вас да изволите доставити, да се сабирање жита за ову годину одложи, до боље прилике” (19). И доцније се мање-више стално контролисала пољопривреда, првенствено преко сеоских општина. Тако је у првој половини 1890. године свако село морало подносити срезу извештај једанпут недељно о стању усева на

територији своје општине. Из тих извештаја се запажа да су у привредном погледу дотичне године боље стајала села у западној половини котлине. Тако за села смештена у њеном источном делу: Сесалац, Читлук и Рујиште извештај од јуна месеца 1890. године овако гласи: „Стрна жита — хрђава су и неправима. Кукурузи посејани и копају се... Конопља и лан — хрђаво је... Ливаде су још у хрђавом стању. Паша за стоку — хрђава је. Виногради, њиве и остало воће никакав род понели нису. Жири нема никакo. Стање стоке уопште добро је. Време за рад уопште добро је било”. С друге стране за села западног дела котлине — Јошаницу, Соко Бању, Дуго Поље и Рујевцу — тај извештај гласи: „Стрна жита и кукурузи добро напредују. Конопља и лан напредују прилично добро. Стање ливада и пашњака за стоку прилично је добро. Виногради су понели добро, а остало воће није. Жир није родио. Стање стоке је добро. Време за развитак пољских усева било је добро, као и за вршење пољских усева” (19).

Краве и волови су служили као вучна снага при обради земље, а алат је био дрвен и полугвозден и кола су била махом дрвена. Године 1866. било је 1.542 кола, од тога 1.505 воловских, а само 37 коњских. То су била лака дрвена кола која су носила лаке терете до 500 кг. Техника обраде земље није била завидна, било је 1.696 плугова од чега само 147 полугвоздених, док је ралица било 1.549. Дакле, на 5.265 хектара обрадиве површине (без ливада) долазило је 147 полугвоздених плугова и 1.549 ралица или један плуг на 35,80 хектара обрадиве површине, а једна ралица на 3,39 хектара. Тако је у односу на укупан број плугова, било ралица 96,5%. Први гвоздени плуг у ову област донео је ковач Џонић из Крушевца уочи балканског рата (око 1910. године). Број гвоздених плугова се повећао после првог светског рата, када су пољопривредници исте добили на име ратне одштете. Од тада се ралица употребљавала само за стрмије њиве. У периоду капиталистичке привреде појављује се и прва вршалица у Сокобањској котлини. Њу су купили и дотерали браћа Милић—Касапски, трговци из Соко Бање, пре 40 година. Са њом је дошао и монтер „пречанин”. Крајем прошлог и почетком овог века сточарство је давало тржишне артикле, а ратарство је подмиривало домаће потребе и давало чак и вишкове за извоз, што се нарочито односи на села алувијалне равни и дна котлине. Разлог томе је прво, везивање Србије за светско тржиште, а тиме и јаче продирање капитализма, а нарочито после изградње железничке пруге Београд—Ниш (1884. године), а затим и појачан извоз жита из Србије, такође је изазвао јачи развој ратарства. Овоме треба додати свакако још један узрок који је био значајан за целу земљу, а то је знатан пораст становништва са којим је упоредо ишло и јачање ратарства ради исхране све већег броја људи.

Утицај свих ових чинилаца на развој ратарства најбоље се види из ниже наведених података о засејаним површинама у 1867., 1904. и 1939. години (11 и 20, 42—43). (За 1939. годину податке уступио привредни савет бившег Среза сокобањског).

Засејана површина у ха	Г о д и н а		
	1867	1904	1939
Пшеница	1.105	2.288	4.410
Раж	249	571	602
Јечам	630	1.881	183
Овас	633	1.765	1.108
Крупник	99	121	—
Кукуруз	1.933	5.363	6.321
Повртгарско биље	74	270	275
Крмно биље	—	15	472
Индустријско биље	130	136	111
Укупно засејана површина	4.853	12.410	13.482

Прво што пада у очи, то је повећање засејаних површина. Док је 1867. године сва засејана површина износила 4.853 хектара, докле је 1904. године она износила 12.410 ха, а 1939. — 13.482 хектара. Ако се узме 1867. година као полазна, онда се засејана површина повећала са 100 на 255 (1904. год.), односно са 100 на 277 (1939. год.). Дакле, период капиталистичке привреде (1867. до 1939. год.) карактерише то што су засејане површине повећане скоро три пута. Још једна карактеристика капатиластичке привреде је она која настаје у вези са преовлађивањем извесних усева. Тако све веће површине заузима кукуруз, који се у прво време гајио за потребе исхране становништва, а касније за исхрану стоке. Године 1867. под кукурузом је било 39,87% од целокупне засејане површине, 1904. — 43,21%, а 1939. — 46,87%. Године 1867. под пшеницом је било 22,76% од целокупне засејане површине, док је 1939. године било 32,70%. Осталих житарица, као што су крупник и просо, брзо је нестало јер су их потиснули кукуруз и пшеница. Године 1939. оне се нису уопште сејале. Слично се догађало и са осталим житима (ражи, јечмом и овсом), само у нешто мањем обиму. Било је нешто већег смањења површине под јечмом (1867. године све ове три врсте жита обухватале су 31,15% целокупне засејане површине, 1904. год. — 33,98%, а 1939. год. — 14,03%). Упоредо са све већим гајењем пшенице и кукуруза, после првог светског рата, појављују се нове сорте ових врста култура. Тако се поред старих врста кукуруза појављују нове — бели и жути зубан и американац, а поред старих врста пшенице још и банкут — бело жито, тимочанка и видовка.

Даља анализа напред изложене табеле указује на још неколико интересантних појава. Прво, запажа се све веће гајење повртарских култура, чија је потражња на тржишту у Соко Бањи била све већа. И врсте поврћа су све бројније. Поред старих, купуса, кромпира, пасуља, бостана и лука, појављују се лесковачке паприке, грашак за зрно и грашак шећерац, сочиво, парадајз, кел, спанаћ итд. Године 1867. под поврћем је било 1,51% од укупне засејане површине. 1904. године 2,17%, а 1939. — 2,04%. У односу на укупну за-

сејану површину јавља се опадање у 1939. години (за 0,13%). Међутим, површине под поврћем су ипак повећане за 5,13 ха, али се процентуално смањење јавља зато што су се укупне засејане површине повећале у односу на 1904. годину (за 1.072 ха).

И код индустријских култура се запажају извесне промене. Површине под њима су до 1904. године расле, а 1939. године оне су се смањиле за 24,65 ха. То смањење је нарочито изразито код конопље и дувана. Конопља је мање сејана, јер се користила готова индустријска роба, а површине под дуваном су се такође смањивале, јер и његов квалитет није задовољавао (с обзиром на природне услове), пошто је фабрика дувана у Нишу вршила откуп само бољег дувана.

Запажа се, и гајење крмног биља на све већим површинама. Године 1867. оно није уопште гајено, јер је било довољно ливада и испаша за стоку. 1904. године под њим је било 0,11% од укупне засејане површине, а 1939. године — 3,05%. Са све већим јачањем ратарства смањивале су се површине под ливадама, те се за исхрану крупне стоке, код које се упоредо са тим осећао и све знатнији пораст, морало гајити крмно биље, због чега су и површине под њим бивале све веће.

Из напред изложених података се види да су се у капитализму површине под житима, у односу на 1867. годину, повећале 2,7 пута. Међутим, и поред повећања засејаних површина, самим тим и укупне производње, ипак су производна способност и бруто принос сељачких газдинстава (ситних, малих па и средњих) били врло ниски. Ако се сада као представник ситног и малог поседа узме газдинство величине 2,4 ха, а за представника средњег поседа газдинство од 9 ха, онда видимо да је газдинство са поседом од 2,4 ха могло имати годишњи принос пшенице просечно 2.000 кг или 2.800 кг кукуруза, док је газдинство од 9 ха имало просечан годишњи принос 6.684 кг пшенице или 7.241 кг кукуруза. Просечне берзанске цене за период од 1930. до 1939. године биле су за 100 кг пшенице 157,22 дин., а за 100 кг кукуруза 93,53 дин., што значи да је газдинство са поседом од 2,4 ха могло добити од пшенице 3.144 дин., а од кукуруза 2.619 динара. Газдинство са поседом од 9 ха могло је добити од пшенице 10.508 дин., а од кукуруза 6.772 дин. Ако се овој анализи додају још и трошкови производње, као и то да су локалне цене, по којима је газдинство продавало своје производе, увек биле ниже од берзанских цена, за преко 20%, онда ове чињенице још више погоршавају производну и новчану способност описаних газдинства (21, 54).

б) **Данашње ратарство.** — После другог светског рата у условима изградње социјалистичког друштва и организовања социјалистичке производње, долази до битних промена у структури појединих привредних грана. Промене које су наступиле осетиле су се у свим привредним гранама (пољопривреди, трговини, занатству и другим занимањима). Нужност административног управљања при-

вредом (прописи о откупима пољопривредних производа, о обавезном засејавању усева, затим о контрахирању пољопривредних производа) имале су крупних последица за пољопривреду. Године 1951. показало се да је постојање свих тих административних мера у пољопривреди са економске стране неоправдано.

Да бисмо добили што јаснију слику о томе под каквим су се условима развијале поједине привредне гране у периоду социјалистичког преображаја, нужно је најпре упознати се са два основна питања: прво — каква је у области котлине снабдевеност пољопривредним инвентаром, а онда и какве агротехничке мере познаје пољопривредник?

Као што је већ истакнуто, техничка опрема пољопривреде, у овој области, пре првог светског рата, у периоду када су робноновчани односи били знатно више развијени него раније, била је слаба. Извесних модерних машина (изузев вршалица) није ни било или их је било у незнатном броју. Одмах по ослобођењу (1945. године) основана је у Соко Бањи пољопривредна машинска станица, која је одиграла значајну улогу у развоју пољопривреде и социјалистичког и приватног сектора. Ево каква је била техничка опрема пољопривреде 1963. године. (Напомињемо да се стање пољопривредног инвентара од 1954. до 1963. год. незнатно изменило).

Врсте пољопривредне машине или справе	Сектори			Укупно	На 100 газдинства
	Опште друштв.	Задруж- ни	Приват- ни		
Трактори	3	5	1	9	0,20
Плугови	2	52	3.066	3.120	72,4
Ралице	—	—	74	74	1,7
Сејалице за стрна жита	1	—	4	5	0,1
Сејалице за кукуруз	—	—	52	52	1,2
Жеталице и косачице	1	—	3	4	0,09
Вршалице	5	1	31	37	0,8
Сечке	2	19	66	87	2,0
Прскалице виноградарске	2	—	411	413	9,5
Прскалице воћарске	1	2	3	6	0,1
Муљаче	—	11	6	17	0,3
Пресе	—	2	5	7	0,1
Казани за печење ракије	—	—	230	230	5,2
Справе за прераду млека	—	6	6	12	0,2
Запрежна кола лака	—	—	1.266	1.266	29,1
Запрежна кола тешка	2	—	1.990	1.992	45,8

При анализи ове табеле запазиће се да је пољопривреда нарочито слабо снабдевена тракторима. У области ове котлине на један трактор долази 1.564 хектара оранице, према 1.020 хектара у целој СР Србији. Један трактор годишње може да узоре 150 хектара, односно свега 9,5% свих ораница. Из овога се види колико су у овом крају пољопривредна газдинства слабо механизована. У односу на ораницне површине пољопривреда је доста добро снабдевена плуговима. Пада у очи да ралица није још сасвим потиснута из употребе, она се

задржала са 2,3% свих плугова. Број плугова у односу на оранице задовољава, пошто на један плуг долази 4,5 хектара оранице (сматра се да је нормално оптерећење плуга 5 до 8 хектара). Међутим, у односу на пољопривредна газдинства то није случај, пошто на 100 газдинства долази 72,4 плугова. Из овога излази да је велики број газдинстава, искључиво ситних и малих, упућен на позајмицу ове најнеопходније пољопривредне справе. Према испитивањима на терену просечно око 6% газдинстава позајмљује инвентар од оних који овај имају, било уз новчану накнаду или дајући одређени број дана радне снаге. Однос сејалице за стрна жита према ораницним површинама указује на то да се овде ручна сетва много примењује, јер је број сејалица тако мали, да се не може благовремено обавити сетва свих жита. На једну сејалицу у овој котлини долази 2.816 хектара оранице. Ситуација се и овде, као и код свих пољопривредних машина и справа, врло много погоршава, јер на хиљаду газдинства долази свега једна сејалица. На слабу техничку опремљеност и екстензивну пољопривреду указују и остале важне пољопривредне машине: мали број жетелица и косачица показују да се жетва усева не може да обави у најпогоднијем тренутку, што је од нарочитог значаја због приноса ових усева. И мали број вршалица такође лоше утиче на приносе, јер продужава време трајања вршаја.

Однос воћарско-виноградарских справа према површинама потврђује да и воћарство и виноградарство имају екстензиван карактер. Тако овде долази једна прскалица на 0,90 хектара винограда, једна муљача на 26 хектара, једна преса на 64 хектара, једна воћарска прскалица на 230 хектара воћњака, један казан за печење ракије на 6 хектара. И најзад, 74,9 свих запрежних кола долази на 100 газдинстава, што значи да једна трећина свих газдинстава нема запрежна кола.

Из предње анализе се види да механизација пољопривреде није на завидној висини. Међутим, у односу на 1939. годину, ипак је учињен знатан корак напред. Тако је повећање броја пољопривредних машина у односу на 1939. годину учињено код вршалица за 114%, жеталица 400%, плугова 156%, дрљача 500% итд. Поред свега, по ослобођењу су набављене и извесне пољопривредне машине којих у 1939. години није било и то: 4 комада жеталица самовезачица, 5 сејалица за стрна жита, један комад справа за вађење кромпира и 6 воћарских прскалица.

Знатан корак напред учињен је и у погледу нивоа знања земљорадника. Пре свега, преко многобројних курсева смањен је број неписмених. Но то није било одлучујуће, ипак је важнији проблем био механизација. Због недовољног броја трактора и употребе краве као радне стоке, највећи проценат ораница је плитко узоран. Стрњишта се не заоравају (заоравају се свега 25%) што веома лоше утиче на квалитет обраде. Једно од најосетљивијих питања је свакако ђубрење. Постојећи сточни фонд даје стајњака којим се може нађубрити свега око 30% ораница, док је употреба вештачког ђубрива незнатна. У току 1954. године код сва три сектора утрошено

је свега око 1.000 кг, док је другим областима уступљено неутроше-них 6 вагона вештачког ђубрива. Доделену количину пољопривред-ници из незнања нису употребили.

Промене које су наступиле после другог светског рата имале су утицаја и на извесна структурна померања у ратарству. То се нај-боље види на нижој табели у којој су изнети подаци о засејаним по-вршинама у 1954. години (26). (Ова табела исто овако изгледа и по подацима Статистичког уреда СО Соко Бања за 1963. годину, само са извесним незнатним изменама код повртарских култура):

Врста усева	Засејане површ. у хектарима	
	Укупно	%
Кукуруз	5.711	41,4
Пшеница	5.085	36,9
Раж	473	3,5
Јечам	128	0,9
Овас	804	5,8
Индуст. биље	144	1,0
Повртарско биље	691	5,0
Крмно биље	756	5,5
У к у п н о	13.792	100,0

Ова табела са подацима о засејаној површини показује екстен-зивност ратарства у овој котлини. Од целокупне ораничне површи-не сва жита са кукурузом обухватају 88,4%, поврће 5%, индустриј-ско биље 1% и крмно биље 5,5%. Ако се ова структура засејане по-вршине из 1954. године упореди са структуром засејане површине из 1939. године запазиће се она напред поменута структурна помера-ња у ратарству. Пре свега, смањене су површине под житима за 423 хектара, а на њихов рачун повећале су се површине под повртарс-ким, крмним и индустријским биљем. Тако су у поређењу са 1939. годином површине под житима опале за 3,3%, док су се површине под поврћем повећале за 60,2%, крмним биљем 37,3% и индустриј-ским биљем 22,9%. Ова померања у структури засејане површине јављају се углавном као последица административних мера (адми-нистративним путем је одређивано сељаку које врсте култура треба да гаји и на коликим површинама), у пољопривреди после другог светског рата, затим већом потражњом поврћа на тржишту у Соко Бањи и настојања првенствено социјалистичког сектора, да се пређе на интензивно сточарство.

Треба свакако истаћи и то, да су се и у структури површина засејаних житима десиле извесне промене. Структура житарица 1954. године показује овакав однос: под кукурузом се налази 46,8% од укупне површине под житима, под пшеницом 41,6%, јечмом 1%, овсом 6,5% и ражи 3,8%. У 1964. години површине под кукурузом су се повећале на 48%, а под пшеницом смањене на 40%. Међутим, у 1939. години ова структура је овако изгледала: од свих жита под кукурузом је било 50%, пшеницом 34,9%, јечмом 1,4%, овсом 8,7% и ражи 4,7%. Као што се види, главно померање извршено је код

пшенице и кукуруза, док је код осталих житарица мање-више без-начајно. Објашњење ове појаве налази се у чињеници да је сељак био по ослобођењу (1945. године) обавезан да сеје на већим повр-шинама извесне културе (индустријско и крмно биље и поврће), што је опет неповољно утицало на укупну површину под житима, јер је она смањена. Осим тога, сељак из године у годину све мање употребљава кукуруз за сопствену исхрану, а пшеница га потискује. Због тога се повећавају површине под пшеницом (под кукурузом је, у односу на 1939. годину, смањена површина за 9,6%, док је под пшеницом повећана за 13,2%).

И у структури индустријских култура догодила су се извесна померања. Тако се после другог светског рата у вези са планским засејавањем сетвених површина поново уводи гајење дувана (данас га гаје само у селу Жучковцу и то за личну употребу на веома ма-лим површинама), а поред њега и сунцокрет — који се раније није сејао. Највеће површине од свих индустријских култура заузима ко-нопља (87%).

У вези са све већим потребама сокобањског тржишта (наро-чито за време бањске сезоне) у послератном периоду знатно су се повећале површине под повртарским културама (за 40% у односу на 1939. годину).

Ево како изгледа данас структура површине под повртарским биљем (26):

Врсте усева	Површине у ха	
	Укупно	%
Кромпир	319	46,1
Купус	56	8,1
Лук	71	10,2
Паприка	57	8,2
Пасуљ	24	3,5
Грашак	11	1,6
Сочиво	7	1,0
Парадајз	16	2,4
Диње и лубенице	56	8,1
Остало поврт. биље	74	10,8
С в е г а	691	100,0

У послератном периоду повртарством се баве највише насеља у алувијалној равни Моравице: Ресник, Соко Бања, Блендија, Дуго Поље и Читлук — рудник Соко. Има парцела под поврћем и на по-брђу и то крај извора, поред потока или бунара, али производи које дају ове мале баште немају значаја за сокобањско тржиште већ служе искључиво за потребе сеоских домаћинстава — самих про-извођача.

Воде свих река и потока између осталог користе се и локално за наводњавање, напред поменутих, мањих површина са повртар-ским културама. Тако се вода Моравице у поменуто сврхе искориш-ћује у атарима насеља: Дугог Поља, Блендије, Соко Бање и Белог

Потока, вода Железовца у атару села Трговишта, а вода Јошаничке реке у атару села Жучковца.

Из анализе табеле о засејаним површинама пада у очи и све веће гајење крмног биља. И њега не гаје сва села, већ само она која немају добру крмну основицу (довољно ливада за прехрану стоке преко зиме). Највеће површине под крмним биљем имају села у алувијалној равни Моравице и њених притока и нека на побрђу (Соко Бања, Блендија, Трговиште, Читлук и Сесалац).

Сва ова напред изложена померања у структури засејане површине делимично су утицала на измену предратног лика ратарства, мада је на навећем пространству општи лик ратарства остао као и пре другог светског рата, екстензиван са двопољним плодоредам. Још увек се земљиште све више испошћује и добија све горе особине, постаје, услед лоше обраде, све неплодније, а упоредо са тим смањује се и источни фонд, што опет са своје стране умањује могућност бубрења оранице. Употреба вештачких ђубрива, као што је изнето, врло је мала из више разлога. Прво, због високих цена по килограму, с обзиром да су сељачка газдинства махом ситна те немају материјалне могућности да га купују, а онда и због неупућености земљорадника. Све ово опет утиче, у крајњој линији, на принос усева. На побољшање квалитета обраде земље и веће приносе свакако ће убудуће позитивно утицати кооперација са земљорадничким задругама, које ће са своје стране омогућити индивидуалним произвођачима да лакше добију ђубриво (кредит и сл.) и стави им на расположење свој инвентар.

Напред је већ наглашено да из извесних разлога приноси усева нису већи од предратних (неупотреба вештачких ђубрива, неприменљивање најосновнијих агротехничких мера). Само је досад општедруштвени сектор забележио повећање приноса пшенице по хектару, у односу на приносе у 1939. години, за 12%, код ражи за 4%, а код кукуруза за 17%, захваљујући баш примени агротехничких мера.

Према подацима из 1939. године и подацима у просеку од 1947. до 1954. године приноси са једног хектара у кг износили су:

Година	В р с т а у с е в а				
	кукуруз	пшен.	раж	јечам	овас
1939	1.200	1.200	1.300	1.300	1.000
1947/54	1.400	1.300	1.300	1.200	1.000

Као што се из ове табеле види, приноси извесних усева налазе се у опадању. Разлог је већ изнет, али ни евиденција пре рата није била тачна, јер се процена вршила у канцеларијама. На релативно мале приносе после рата утицале су и административне мере које су биле спроведене у пољопривреди. Повећање површина под уноснијим културама (индустријским биљем и поврћем) на рачун пшенице, значило је само и даље слабљење земљишта, пошто ове

културе више исцрпљују земљиште него пшеница. Уз то и недостатак потребних средстава за побољшање агротехнике са своје стране је допринио даљем опадању продуктивности тла. Административне мере (обавезна сетва извесних култура) негативно су се одразиле и на распоред коришћења површине, јер је пољопривредник морао ове културе да сеје не само у алувијалној равни већ и на побрђу, па чак и у планинском појасу, а то вертикално померање ишло је на рачун приноса култура и исцрпљивања земљишта.

Напред је изнето да су код општедруштвеног пољопривредног сектора повећани приноси жита у односу на 1939. годину (код пшенице за 12% и ражи за 4%). То је било могуће зато што је општедруштвени сектор, у односу на друге у овој области, добро механизован и примењује агротехничке мере. Овај сектор на време обави жетву и вршидбу. Код приватног сектора, међутим, зато што се жетва и вршидба не обаве на време, приноси опадају за 15 до 20%. На релативно мале приносе жита утиче и одабирање (селекција семена). Овој области недостаје нека већа пољопривредна установа која би се старала о најпогоднијим сортама семена које треба овде сејати.

Сличан је случај и са кукурузом, код њега још више утиче избор места за гајење. Принос је, у односу на 1939. годину, повећан. У 1939. години просечан принос је био 1.200 кг, док се у 1954. години повећао на 1.400 кг по хектару. По подацима којима располажемо овај принос је последњих година од 1960. до 1964. године опет смањен на 1.300 кг. И овде влада велико шаренило сорти. С обзиром на квалитет земљишта (алувијалну равну) боље семе би свакако омогућило веће приносе.

Приноси, међутим, не зависе само од квалитета семена у сортом смислу. Већ је раније речено да приноси опадају и због тога што се поједини усеви гаје тамо где им не одговарају природни услови, а и због тога што извесне сорте усева нису прилагођене природним условима — без обзира што се налазе на теренима који одговарају дотичним условима. Када је било речи о географском размештају ратарских култура истакнуто је да кукурузу, индустријском, крмног биљу и поврћу најбоље одговара, због својстава земљишта, алувијална равна Моравице и њених притока (долински појас), док пшеница и друга жита дају најбоље приносе на побрђу (прелазни појас). Али смо напоменули да је овакав идеални размештај поремећен и да су се јавиле многе неправилности, што је опет морало утицати на приносе усева. Разлог за овакву појаву најпре треба тражити у друштвеним условима, структури поседа и пластици појединих атара. Ова појава опадања приноса због неповољног географског размештаја култура води своје порекло из оних друштвених услова који су карактерисали капиталистички друштвени поредак. Међутим, ње није нестало ни у новом друштвеном поретку, јер се посед све више ситнио. Највеће неправилности у географском размештају запажају се код кукуруза, због тога што он и данас делимично служи за исхрану људи, а затим што пружа одличну сточ-

ну храну (зрно, кукурузовина, зелена храна и силажа), и што даје веће приносе по хектару од других житарица. Кукуруз је већ у периоду капиталистичке привреде почео да захвата терене који му не одговарају. Уз то, и стално повећање броја становника увек представља проблем исхране. Све је то доводило до тога да је кукуруз, када му је нестало терена у долиномском појасу, то јест када је уступио место поврћу и индустријским културама, почео да захвата прелазни појас — побрђе, па чак и планински појас. Ваља напоменути да се кукуруз тако сада појављује у потесу атара Мужинца: Рајкова Падина (до 850 м висине); затим потес Козарњак села Рујиште, Павитнице села Сесалца, Говедаришта и Пасуљишта села Врмце. Пшеница исто тако почиње да заузима потесе који јој не одговарају као што су Селиште (истоимени потеси села: Врмце, Мужинца, Шарбановца итд.). Ово се најбоље види из података о засејаним површинама под житима извесних села где је погодан терен за њихово успевање и оних где територијално распрострањење првенствено кукуруза, није прилагођено природним условима.

Насеље	Апс. висина (м)	засејане површине под житима и принос са једног ха у мц									
		кукуруз		пшеница		раж		јечам		овас	
		укуп. при-ха	нос	укуп. при-ха	нос	укуп. при-ха	нос	укуп. при-ха	нос	укуп. при-ха	нос
Соко Бања	298	791	16	620	12	50	12	29	12	140	9
Трговиште	340	471	14	506	14	15	13	25	11	26	8
Сесалац	400	546	12	566	13	68	13	21	9	196	11
Врмца	500	318	11	367	14	45	12	8	10	58	10
Рујиште	580	260	9	270	12	60	10	—	—	60	9

Као што се види из ових података, кукуруз се гаји у свим селима без обзира на природу земљишта и величину приноса и то, безмало, у истој сразмери као и пшеница. Пада у очи и то да је кукуруз продро у планински појас котлине (село Рујиште), дакле преко 580 односно, у извесним деловима атара, и преко 650 м висине (апсолутне), при чему се његови приноси осетно смањују. Ова табела показује колико су продуктивност и рентабилност гајења житарица, а посебно кукуруза, условљене географским размештајем, пошто приноси опадају, уколико се све више удаљавамо од југа ка северу, односно североистоку и приближавамо планинским пределима.

Сви напред изложени чиниоци који су утицали и утичу на висину приноса жита утицали су исто тако и на приносе индустријских култура и поврћа. На ниже изнетој табели дати су приноси индустријских и повртарских култура за 1954. годину (26):

Година 1954	Приноси са једног ха (у мц)					
	конопља	лан	пасуљ	кромпир	купус	паприка
	35	25	10	70	105	70

Површине под индустријским биљем у Сокобањској котлини нису велике. После другог светског рата, у периоду административног управљања, пољопривредници су морали да гаје извесне индустријске културе које нису давале велике приносе, а и нису постојали повољни услови за њихово успевање (дуван). Поврће постепено заузима све веће површине. Велику башту са поврћем (око 2 хектара) има пољопривредно добро „Требић“ из Соко Бање. Ово добро има и пиљарницу (продавницу) на сокобањској пијаци у којој продаје своје производе. Оно на тај начин има важну улогу у регулисању цена поврћу за време бањске сезоне, то јест онда када је његова потражња највећа, Треба истаћи, међутим, да производња поврћа ове области не задовољава потребе, те се оно довози и из других области, нарочито из околине Алексинца.

Нарочито су се у послератним годинама повећале површине под крмним биљем. Просечан принос луцерке по хектару креће се до 30 мц, а сточне репе до 200 мц и црвене детелине до 30 мц.

У вези са производњом жита значајно је видети колико је њиме становништво ове котлине обезбеђено и да ли је у погледу ратарства ова област активна или пасивна. У том циљу на следећој табели изнете су целокупне потребе у кукурузу и пшеници, с обзиром да ове врсте жита заузимају 88,4% површине под свим житима (25).

Производња у кг и потрошња житарица	Врста житарица	
	Кукуруз	Пшеница
Укупна производња у 1954. години	7,995.400	6,610.500
за семе	142.775	1,017.000
Потрошња за људску исхрану	3,784.070	4,693.470
за сточну исхрану	4,060.450	—
Укупно (по одбитку јечма и овса)	7,055.295	5,710.470
Тржни вишак у 1954. години	940.105	900.030

Овде треба додати код пшенице и 520.500 кг ражи који се употребљава за људску исхрану, према томе тржни вишак пшенице је за 520.500 кг већи тј. укупно 1,420.530 кг. Овај вишак пшенице је погодан значајан с обзиром на бањску сезону и исхрану посетилаца Соко Бање.

Производња жита непрекидно све више расте. Према подацима којима располажемо за 1959. годину, производња жита достигла је поменутој године 7.300 тона, а кукуруза 8.500 тона. Ваља одмах напоменути да је 1959. година била изузетно повољна за све ратарске културе, али то уједно не значи и да би производња у

нормалним условима стагнирала, јер пораст производње омогућава, поред квалитетнијег избора семена и све модернија обрада земље. Међутим, морамо овде констатовати да већ неколико година нису повољне за пољопривреду тако да се укупна производња ипак постепено не повећава већ до 1964. године она је стагнирала или пак појединих година и опадала.

Слично стоји и са повртарским културама. Укупна производња поврћа се, за период од 1954. до 1959. године, повећала за 800 тона, али се њиме још увек не могу да подмире потребе сокобањског тржишта. Једино не напредује производња индустријских култура, јер је гајење и сунцокрета и дувана престало. Једино се гаји конопља, али се временом и површине под њом све више смањују. Исто се догађа и са овим културама као и са житима, производња се до 1964. године ипак није повећала.

Као што се види из напред изнете табеле, производња жита обезбеђује становништву исхрану. Поред тога нарочито треба истаћи да је обезбеђен и онај део сточне хране, који се састоји од кукуруза, јечма и овса; шта више појављују се и вишкови. Веома је значајно и то да се појављују и знатни тржишни вишкови пшенице и поред све већег пораста градског становништва у Соко Бањи, као и све већег броја посетилаца за време бањске сезоне.

У целокупној производњи жита и поврћа, током 1954. године поједини сектори су учествовали са следећим процентом.

Сектори	Кукуруз	Пшеница	Раж	Јечам	Овас	Поврће
Социјалистички	3,2	3,0	0,8	23,4	6,0	1,9
Приватни	96,8	97,0	99,2	76,6	94,0	98,1

Како у производњи претежно учествује приватни сектор, значај социјалистичког сектора има посебан вид. Овај сектор своју делатност обавља најпре преко Пољопривредног добра „Требич“, које је постало 1954. године од некадашњег расадника и конфискованих имања одузетих аграрном реформом и које упошљава на свом имању од 2.246 ха пољопривредне површине, 30 сталних радника са знатним пољопривредним инвентаром (3 трактора, сејалицу, жетелицу, 5 вршалица итд.); исто тако и преко пољопривредних задруга којих у овој области има 23 са 9.624 члана. Значај ових социјалистичких добара огледа се у квалитетнијем обрађивању земље, што се нарочито односи на пољопривредно добро, у приносима са једног хектара, и нарочито у утицају и улози коју ова социјалистичка добра треба да имају у унапређењу читаве пољопривреде ове области. Један од тих видова јесте и кооперација приватних произвођача са задругама, која је већ сада дала извесне позитивне резултате (на пример повећање приноса и производње, разуме се само код оних домаћинстава која су ушла у кооперацију са задругама).

Приноси и производња задружног сектора још увек не задовољавају, и то углавном због недостатка машина и радне снаге

те се та имања већином обрађују најамном радном снагом. Због тога су и приноси са имања појединих задруга (у Блендији, Сесалцу и Јошаници) извесних година испод просека, а обрада имања лоша. Међутим, приноси и производња пољопривредног добра „Требича“ у Соко Бањи је већа и обрада боља од приватног и задружног сектора. Земља се углавном обрађује машинама, а учествује и коњска запрега. Са својим тракторима помажу пољопривредницима и задругама, јер само са њима могу да узору три пута већу површину него што је имају у своме поседу. Колика је годишња производња овог сектора види се на наредној табели:

	1954.	Пшеница	Кукуруз	Јечам	Овас	Сено
Производња у мц		285	400	210	70	860

Остаје за репродукцију 3.500 кг пшенице и кукуруза око 20.000 кг, а остатак се продаје. Сав јечам, овас и сено остаје за репродукцију. И овде треба додати да се овај вишак за репродукцију у периоду до 1964. године није повећао, углавном стагнира и то првенствено због лоших климатских прилика.

У погледу учешћа у вредности укупне производње (пољопривредне) ратарство се налази на првом месту са 64,7%.

в) **Воћарство и виноградарство.** — Брежуљкасти терен прелазног појаса са апсолутном висином од 300 до 600 м, затим жупни карактер котлине са топлотном сумом од 3.000 до 3.100°C (температура ваздуха изнад 10°C), даље, простране површи испресецане многобројним потоцима — пружају повољне услове за развој воћарства. И поред повољних природних услова у области котлине, њему се одувек поклањала мала пажња. То углавном због тога што су у овој области неповољне саобраћајне прилике, те је транспорт воћа на тржиште веома отежан. Ни после ослобођења, у новим друштвеним условима, воћарству се, из истих разлога, није поклањала већа пажња. Воћњаци су и данас запуштени, а продуктивност им је мала, дотрајали су и производи су им лошег квалитета. Ни при подизању воћњака није се водило рачуна о међусобном одстојању појединих стабала, а поред тога никада се пољопривредници нису борили против разних болести и штеточина. Тек од 1952. године почела се поклањати већа пажња воћу (после доношења плана десетогодишњег пољопривредног развитка). Данас се већ настоји да се измени однос појединих врста воћа и води се борба за већу продуктивност. Сокобањско тржиште тражи све више разноврсног воћа те се и унапређење воћарства креће у том правцу. И поред свих напора, за унапређење ове пољопривредне гране нема великих изгледа на успех, све док се не реши питање савременијег транспорта воћа, не само до тржишта у Соко Бањи, већ и даље до Алексинца и Ниша и других већих потрошачких центара. Да воћарство и виноградарство заиста нису довољно развијени, нити представљају значајнију грану

пољопривреде, потврђује и та чињеница што у укупној вредности пољопривредне производње оно учествује са свега 4,9%.

Однос површине под воћњацима према укупним обрадивим површинама, указује такође на то, да воћарство у овој области не представља неку значајнију привредну грану. Под воћем се 1954. године налазила површина од 1.401 ха са укупно 273.447 воћних стабала способних за род. У овај број улазе и стабла која се налазе крај путева у дрворедима, на слововима око њива, у двориштима и сл. Од укупне обрадиве површине на воћњаке отпада 6,4%, а тај однос за ужу Србију износи 7,9% те и овај податак са своје стране указује да је воћарство овде слабо развијено. И код воћарства се ситуација последњих година није много изменила, незнатно се повећао у 1964. години само број шљива али приноси нису већи. На следећој табели дат је број родних стабала у 1954. години. стање по секторима власништва и однос према становништву (26):

Врста воћа	Број род. стабала	Стање по секторима 1954. год. %			На 100 становника долази
		Општедрушт.	задружни	приватни	
Шљива	215.000	0,09	0,09	99,9	875,6
Јабука	15.159	1,3	0,03	98,6	61,5
Бресква	11.529	0,1	—	99,9	46,8
Трешња	8.020	0,3	—	99,7	32,5
Орах	8.018	3,4	0,1	95,5	32,5
Крушка	7.227	3,2	—	96,8	29,3
Вишња	3.871	0,3	—	99,7	15,7
Дуња	3.334	1,3	—	98,7	13,5
Кајсија	1.289	0,1	—	99,9	5,2
Укупно	273.447	0,3	0,1	99,6	1.110,6

На једног пољопривредног становника долази преко 13,5 родних стабала, док у воћарским рејонима Србије на једног пољопривредног становника долази преко 21 родно стабло. Што се тиче односа појединих врста воћа, шљива заузима прво место са 78,6% свих стабала, затим јабука 5,5%, бресква 4,2%, трешња 2,9%, орах 2,9%, крушка 2,6%, вишња 1,4%, дуња 1,2% и кајсија 0,4%. Као што се види воћарство је овде једнострано развијено што показује велики проценат стабала шљиве. Воћарство се овде налази на истом нивоу на коме се налазило и између два светска рата. Преораване и ђубрење воћњака се не врши, чишћење стабала и грана као и прскање воћака се врши само у расаднику, док се код приватника то не чини услед недостатка воћарских справа. Сасвим је природно да ће се овакво стање воћарства одразити на приносе појединих воћних стабала као и на укупне приносе. Ево како су се кретали приноси по стаблу и укупни приноси у просеку од 1947. до 1951. и у 1954. години (25):

Принос и укупна производња воћа (просек)	Година	В р с т а в о ћ а								
		шљива	јабука	bresква	трешња	крушка	орак	вишња	дуња	кајсија
Прин. (у кг)	1954—51	9	10	12	15	13	16	8	12	14
по 1 стаблу	1954.	12	15	10	18	10	25	10	13	14
Укуп. произ.	1947—51	1.750	131	153	106	109	110	26	37	19
у тонама	1954.	2.580	227	115	114	108	200	38	43	18

Сорте појединих врста воћа су овако заступљене; код шљива највише има **пожегаче** и **ранке**, од јабука — **петровка** и **праменка**, од крушака — **јечменка**, **водењача** и **калуђерка**, од бресака — **јесења ситна**, од кајсија крупна рана, од трешња црна, **драганова жута** и **мајска рана**.

Свакако и овде треба истаћи да се производња воћа у периоду од 1954. до 1959. године повећала, али не свих врста. Према подацима којима располажемо у 1959. години повећана је производња: кајсија за 6 тона, дуња за 13 тона, крушака за 50 тона и бресака за 47 т. Остале врсте воћа или су на истом нивоу или је чак и опала производња код шљива за 100 тона или јабука за 15 тона. Ово опадање производње јавило се као последица крчења старих шљивака и јабучара у Соко Бањи, Белом Потоку и Жучковцу, а које је извршено након 1954. године. Према анализи најновијих статистичких података за 1964. годину, можемо констатовати да се ситуација и у овом последњем временском периоду није битно изменила, осећа се повећање али незнатно и то нарочито производње шљиве.

Када је било речи о природним условима за воћарство, истакнуто је да му најбоље одговара прелазни појас — побрђе, услед чега је и расподела броја воћних стабала зависна од тих природних услова, а упоредо са њим и приноси по једном стаблу. Тако, на пример, насеља у долиномском појасу и на контакту са побрђем имају: Соко Бања 5.547 родних стабала шљиве, Ресник 12.438, Блендија 21.324, док села на побрђу, односно на контакту са планинским појасом имају: Врмца 38.000, Врбовац 26.863, Сесалац 27.680 стабала шљиве. Али, ово ће се још боље видети ако се да однос величине атара ових села и родних стабала, пошто атари ових насеља нису једнаки по величини. Тако у Соко Бањи на један хектар укупне површине атара долазе 1,5 родних стабала шљиве; у Реснику 2,8, Врмци 9,9, Врбовцу 4,3 и Сесалцу 5,2. И приноси се разликују: у Соко Бањи 15 кг по стаблу, Блендији 10, Реснику 10, а на побрђу: у Врбовцу 20, Врмци 25, и Сесалцу 20 кг. Има ту и тамо извесних одступања. Тако принос по једном стаблу шљиве износи у Јошаници 2 кг, у Читлаку исто толико, Орешцу 8 кг, што опет зависи од места где се воћка налази (изложеност јаком ветру у пролеће или осожност страна).

Производња воћа по једном становнику није велика. На једног пољопривредног становника 1954. године долазило је 171,5 кг свег воћа, а на једно пољопривредно газдинство 798,9 кг. На једног становника уопште долази 141,0 кг. Од интереса је, свакако, и преглед просечне годишње производње воћа по једном пољопривреднику и газдинству према просеку за период од 1947. до 1954. год. На једног пољопривредног становника, а за поменути период, отпада 120,5 кг свег воћа, од тога на шљиву долази 86,4 кг, јабуку 6,4, брескву 7,5, трешњу 5,2, орах 5,4 крушку 5,3, вишњу 1,3, дуњу 1,8 и кајсију 0,9 кг. За исти период на једно пољопривредно газдинство долази 680,2 кг, а на једног становника уопште 99,1 кг свег воћа.

Воћне саднице производи једино општедруштвени сектор, тј. расадник у Соко Бањи. Овај расадник произведе годишње 1.500 садница. Приватни сектор производи само саднице шљиве и то до 20.000 комада годишње. На ниже наведеној табели дата је производња расадника у Соко Бањи током 1954. године (25).

Година	Број воћних садница					
	јабука	круш.	дуња	шљива	кајсија	трешња
1954.	270	160	180	470	260	180

Међутим, треба нагласити да се ни у периоду од 1954. до 1964. године ситуација није много изменила изузев што се веома много смањило гајење кајсија и производња садног материјала кајсије. Ово из тог разлога што је веома осетљиво воће и што је током 1960., 1961. и 1962. године због непогодних временских услова велики број стабала угинуо (осушила су се).

Производи воћарства служе пољопривредницима котлине првенствено за личну употребу и тржиште, а мањи део за прераду (изузев шљива). Шљиве се највећим делом прерађују у ракију, која се опет у незнатним количинама продаје. Преглед личне потрошње и тржишних вишкова дат је у наредној табели:

Врста воћа	производња тона	репродукција тона	лична потрош. тона	тржни виш. тона
Шљива	2.580	2.510	25	45
Јабука	227	62	147	18
Бресква	115	29	75	11
Трешња	144	—	135	9
Орах	200	—	180	20
Крушка	108	30	69	9
Вишња	38	6	30	2
Дуња	43	6	34	3
Кајсија	18	—	13	5

Воћна производња, лична потрошња и тржишни вишкови виде се на наредној табели:

	Пекмез (у мц)	Суве шљиве (у мц)	Ракија у хл		Свега
			Од шљива мека	Од осталог воћа	
Производња	7	10	1.384	154	1.538
Лична потрошња	7	10	1.229	137	1.374
Тржишни вишак	—	—	145	17	164

Према подацима СО Соко Бање у 1963. години осетно је порасла и производња, односно воћна прерада и то пекмеца за 5 т и ракије за 66 хл (ракије од разног воћа).

Као што се из претходне табеле види, највише се производи ракија, која се (око 90%) утроши на селу, а само у малом проценту прода на тржишту.

Раније је већ изнето да побрђе са својим благим косама, изложеним сунцу готово целог дана, пружа повољне услове за воћарство па и за виноградарство. Ипак климатски услови нису сасвим повољни за винову лозу, јер грожђе често не може да сазри због погоршања топлотних и светлосних прилика, с обзиром на висинске разлике земљишта и нешто хладније веторве који долазе са планина. Из тог разлога виноградарство никада није у овој области заузима мало неко важније место у односу на остале гране пољопривреде. Ипак је у 1867. години винова лоза заузимала веће површине него данас — 412 ха или 4,5% укупне обрадиве површине (11). Међутим, крајем прошлога века филоксера је уништила винограде (1882. године), те су касније они врло споро обнављани, а обнављали су их најчешће трговци из Соко Бање. Године 1904. под виноградима је била површина од 157 хектара или 0,9% од укупне обрадиве површине (20).

Виноградарство је и данас слабо развијено и површине под виновом лозом нису тако велике, а и квалитет не задовољава. И овде се осећа проблем транспорта грожђа. Према томе, повољније саобраћајне прилике допринеле би јачем развоју, поред воћарства, и виноградарства.

Сви виноградни у овој области, се налазе на топографски повољном земљишту и захватају површину од 453 хектара. И поред мале површине директно родећи хибриди заузимају 55,3%, а на америчкој подлози се налази само 44,7% (укупне површине под виноградима). С обзиром да јесен често рано наступи, како је напред изнето, грожђе не сазри, те се готово од све количине производи ракија. Како хибриди захтевају мање неге и производња оваквог грожђа је јевтинија, то су овакви виноградни и подизани углавном за производњу ракије. Производња грожђа односно принос по једном чокоту и укупан годишњи принос грожђа овако изгледају:

П р и н о с и	Америчка подлога	Хибриди
Принос по 1 чокоту (кг)	0,650	0,490
Укупан принос (у мц)	5.810	7.085

Производња, репродукција, лична потрошња и тржишни вишкови дати су на следећој табели:

Врста лозе	Производња (у мц)	Репродукција (у мц)	Лична потрош. (у мц)	Трж. виш. (у мц)
Америчка подлога	5.810	3.242	2.498	70
Хибриди	7.085	7.060	25	—

Као што се види, тржишни вишкови грозђа су врло мали, готово незнатни, исто тако и потрошња грозђа у свежем стању је доста мала. Највећа количина се прерађује. Годишње на једног пољопривредног становника долази 63,7 кг грозђа, а на једног становника уопште долази свега 52,3 кг, док на једно пољопривредно газдинство отпада 296,6 кг. Прерада грозђа у 1954. години дата је на следећој табели.

Укупна производња грозђа (мц)	Колич. прерађен. гроз. (мц)	Произведено вина (хл)	Произведено комовице (хл)
12.895	10.302	3.300	690

Највећа количина грозђа, према томе, прерађује се, то јест 79,8% од укупне производње. Тако на једног становника долазе 16,3 литара вина и 3,4 литара комовице; на једно, пак, пољопривредно газдинство долази годишње 75,9 литара вина и 15,8 литара комовице, док на једног становника уопште долази 13,4 литара вина и 2,8 литара комовице. Највећи део производа (вина и ракије) полије се на селу, а као тржни вишак јавља се у незнатним количинама комовица и винско сирће. И стање подрумарства је незадовољавајуће, недостају судови, а и одржавање постојећих је примитивно и нехигијенско.

По подацима СО Соко Бања производња је у постепеном опадању у односу на 1954. годину која се сматра рекордном. Тако је 1963. године производња комовице и вина осетно мања, углавном због погрешног оријентисања на подизање винове лозе осетљивих стоних сорти те оне из године у годину и подбацују а и суше се.

СТОЧАРСТВО И СПОРЕДНЕ СТОЧАРСКЕ ГРАНЕ

Природни услови за сточарство били су одувек врло погодни у Сокобањској котлини. Велике површине под ливадама, пашњацима и жирородним шумама служиле су као значајна база за екстен-

зивно сточарење. Иако се може рећи да се цела котлина одликује овом природном базом за сточарство, ипак треба истаћи да су најпогоднији делови котлине за бављење овом привредном граном они који се налазе на јужним падинама Ртња, затим на западном ободу (падине Буковика, Рожња, Оштриковца и Бељевине), и јужном ободу падине и темена Озрена, Лесковика и Девице, док источни обод котлине најмање одговара овој привредној грани, с обзиром да је у геолошком погледу кречњачког и кршевитог састава, са врло мало травне вегетације. У ранија времена ови терени омогућавали су људима да се баве разним гранама сточарства, да производе многе сточарске продукте а да у погледу сточарења организују свој живот на разне начине. Иако и данас постоје веома повољни услови за сточарство у овом крају, оно је изменило свој лик, добило нове видове и нову организацију.

а) **Раније сточарство.** — Захваљујући свим овим погодностима све од времена од када има података за овај крај, може се рећи да је Сокобањска котлина имала развијено и разноврсно сточарство. Оно је самим тим служило и као она привредна грана преко које је долазило до размене добара и до све јачег увлачења овог краја у шире тржиште. Оно је уопште највише и одговарало тадашњем начину живота становништва (36, 30). Стока је била током 19. века, па и касније, главни предмет трговине ове области, о чему ће касније бити више речи. Она се чувала у планини код појата и свако газдинство је имало своју појату. Код Соко Бање у долини Моравице, трговци су имали своје оборе и торове за по неколико стотина грла стоке. Из тих обора и торова касније су лиферовали стоку. Сточарство је у то време било главна привредна грана котлине.

Велики полет у ратарству крајем 19. века утицао је, нарочито крај Моравице, и на сточарство. Тако је са смањењем крмне базе (ливада, пашњака и шума) опадао и број стоке. Некада је крмна база била већа и сточне хране је било довољно. Она се чак и извозила. Има података да се сено из ове области извозило у знатним количинама у току 19. века. Још 1838. године дунавско-тимочки војни комадант дао је овлашћење старешини бањског среза да може продати 13 пластова државног сена, а два пласта да остави за непредвиђене случајеве и новац одмах да пошаље „Господару Кнезу“ (19). И касније су се сеном из ове области снабдевали разни крајеви Србије. Половином јула месеца 1874. године саопштено је селацима ове области да ће се „извршити 27. јула лицитација за набавку 24 кола сена за пошту у Свилајци, 7 кола за пошту парафинску и 2 кола при среској канцеларији у Параћину“ (19). Године 1884. је са ливада у Требичу (данас имање пољопривредног добра „Требиц“) дотерано у сењак поште бањске, а за исхрану њених коња 25.000 ока сена (19).

Како се кретао сточни фонд од 1866. до 1939. године види се из ове табеле (11. и 13). (За 1939. годину податке ставио на расположење Привредни савет бившег среза сокобањског).

Б р о ј с т о к е	Г о д и н а		
	1866	1910	1939
Коњи	1.664	884	171
Говеда	7.977	7.078	7.195
Свиње	9.562	6.339	7.460
Овце	47.264	64.462	54.124
Козе	15.548	7.208	2.237
Живина	—	53.384	45.422
Кошнице	955	4.685	3.030

На 100 становника долази			
Коња	13,7	3,6	0,7
Говеда	65,7	29,6	31,6
Свиња	78,7	26,5	32,4
Оваца	389,4	269,7	235,3
Коза	128,1	30,1	10,4
Живине	—	88,3	197,4
Кошница	7,8	19,6	13,1

Као што се из ове табеле види, сточни фонд је од 1866. године у опадању. Само се број оваца повећао, али ако се сточни фонд упореди са бројем становника у одговарајућим временима, онда се види да је и број оваца у опадању. Пада у очи и то да је у 1866. години ова котлина имала велики број коња иако ратарство није било тако развијено. У то време коњ није употребљаван само за потребе пољопривреде, већ и за саобраћај и транспорт, с обзиром да су већи центри доста удаљени (Књажевац од Соко Бање 41 км, а Алексинац 36 км). За време бањске сезоне у Соко Бању се долазило колима са коњском запрегом. И у планину код оваца се одлазило коњима. Временом, са све већим ситњењем газдинстава и њиховим осиромашењем упоредо је ишло и опадање броја коња, како у релативном тако и у апсолутном погледу. Ситни и мали поседи, са иначе бројном радном снагом, морали су да мисле на исхрану и људи и стоке, којој је, као што смо видели, крмна база смањивана из године у годину.

Говече је имало вишеструки значај за пољопривреду те је било најважнија врста стоке. Употребљавано је за обављање пољских радова (иако му је производна способност због тога била ниска), за транспорт, исхрану, одећу, ђубриво и било је важан предмет извоза. Но и поред ове многоструке користи број говеда је апсолутно и релативно у опадању од 1866. до 1910. године, а од 1910. до 1939. године у малом апсолутном порасту. Велики извоз стоке у периоду од 1866. до 1910. године утицао је знатно, са своје стране, на опадање броја говеди и друге стоке. Као последица сталног осиромашења и презадужености ситних и малих газдинстава, у периоду између два светска рата, јавља се врло интересантна појава у структури радне стоке. Крава све више потискује вола као радну стоку, иако је тиме опадала њена производна способност, те и ова појава потврђује екстензивност земљорадње. Ове промене код радне стоке довеле су,

између два светска рата, до тога да је велики број домаћинстава остао без ње и био принуђен да врши позајмицу и тако обради своје имање.

И број ситне стоке је од 1866. године у опадању. Тако је до 1910. године број свиња опао за 33,7%, да би се до 1939. године опет, у односу на 1910., повећао за 14,9%. Овако велико опадање броја, јавља се прво, као последица губљења природне основице за екстензивно сточарство (крчење храстових и букових жирородних шума). Насупрот томе, ни земљорадња није обезбеђивала потребну крмну базу (крмно биље је мало сејано). Овome треба додати још један разлог — велики извоз стоке, с обзиром да је ова котлина била изразито сточарска област.

Једино се апсолутни број оваца осетно повећао. Од 1866. до 1910. године број се повећао за 36,3%, а од 1910. до 1939. године тај број је опао за 16%. Међутим, иако је апсолутни број у порасту (од 1866. до 1910. године) у релативном смислу је у опадању (са 389,4 на 269,7 — на 100 становника). Овца је заменила краву у исхрани становништва, уз то и због вуне и коже она је била неопходна сваком сеоском домаћинству. Пораст броја оваца је ишао све до оне границе коју је условљавала природна основа (ливаде и пашњаци). После претварања ливада и пашњака у оранице почело је опадање броја оваца.

Пада у очи и велики број коза које су гајене током 19. века. То је у вези са пространим шумама у којима је лако било исхранити их, уз то ни спремање хране за зиму није представљало неки већи проблем, те су на тај начин и домаћинства са малим поседом, могла држати велики број коза. С обзиром да су оне давале више млека од оваца, то је и њихово гајење било рентабилно. У народу су је називали „сиротињском кравом“. Кострет козе коришћена је за прављење покривача, торби (бисаге) и врећа. **М. Б. Милићевић** пише: „Овде се тку добри покровци, вреће, зобнице и друге ствари од кострути“ (24, 809). Била је заступљена само такозвана „шумска коза“ са дугом длаком. Како су козе „белиле“ шуму, то су оне због тога гајене у све мањем броју.

Значајно је истаћи да се у овом периоду извршила смена старих домаћих раса стоке — новим. Један од главних разлога томе је трговина стоком и извожење ове изван граница земље. Коњи су куповани у Срему, Бачкој и Банату и отуда дотеривани у ову област. Тако се између два светска рата, поред домаће расе, у овој области појављују нониуси — полутешки, хладнокрвни коњи. У селима на ободу котлине заступљен је био мелез између домаће расе и липицанера. Говече је било до првог светског рата домаће расе, а између два рата извршено је укрштање са мелезима сименталског говечета, познатим као „шарено говече“. У овчарству је извршено укрштање домаће праменке са сврљишком овцом, док је у свињарству домаћа раса замењена мангулицом.

Што се тиче исхране и подизања стоке, док је било доста храстових и букових шума (нарочито храстових), ливада и пашњака; било је и довољно сена и хране. Међутим, доцније, са нестанком шума и ливада, стоци се давала паша од кукуруза, лисник, слама, овас, јечам и друго крмно биље. Но како су се веома мале површине засејавале крмним биљем, то се стока обично у пролеће или продавала у бесцење или са великим напором и мукотом прехрањивала и дочекивала нову траву.

И са живинарством су се збивале готово исте појаве као и са другом врстом стоке, иако је тржиште у Соко Бањи било значајан потрошач живинског меса. До првог светског рата гајила се претежно домаћа кокош, и ретко где (поглавито по селима дуж Моравице) по која гуска и пловка. Између два светска рата појављује се, уз домаћу кокош, и штајерка, односно мелез домаће са штајерком. Увођењу ове врсте живине највише је допринео пољопривредни расадник у Соко Бањи, а нарочито онај у Алексинцу.

Пчеларство је некада било веома развијена привредна грана. Иако су природни услови били веома повољни, велику препреку развоју пчеларства представљале су примитивне кошнице — вршкарце. Пчеларством су се највише бавили учитељи и богатији селаци. Број кошница се 1910. године у односу на 1866. и апсолутно и релативно повећао (апсолутно за 390,8%). У 1866. години на 100 становника долазило је 7,8 кошница, а 1910. — 19,6 комада. Од 1910. до 1939. године апсолутни број се смањио у односу на 1910. и то за 54,6%. Док је, видели смо, на 100 становника у 1910. години долазило 19,6 кошница, дотле је 1939. године долазило свега 13,1.

б) **Данашње сточарство.** — Сточарство је за извесна села (Врмца, Мужинац, Шарбановац, Рујиште, Сесалац итд.) и данас најважнија пољопривредна грана, а стока и сточарски производи су главни артикли робне производње са којим се пољопривредници појављују на тржишту. У дохотку од пољопривреде сточарство игра важну улогу, јер од укупне вредности пољопривредне производње у 1954. години на сточарство отпада 30,3%.

Како је сточарство у зависности од крмне базе, то морамо најпре видети каква је крмна база ове области, а онда дати анализу стања сточног фонда.

Процес крчења шума и разоравања ливада и пашњака, као што је напред изнето, почео је још у 19. веку и продужио се између два светска рата. Преглед основице екстензивног сточарства у времену од 1939. до 1954. године изнет је на следећој табели (у ха).

Година	Ливаде	Пашњаци	Шуме
1939.	5.828	9.241	18.577
1954.	5.795	9.548	17.941

Из ове табеле се јасно запажа да су се површине под ливадама смањивале и у току другог светског рата. Од ослобођења врше

се обимна пошумљавања, а временом преоране ливаде и пашњаке заменило је крмно биље. На појединим местима је преорано земљиште опет остављено под ливадама. По најновијим подацима СО Соко Бање и у 1964. години остала је оваква основица, површине се нису ни смањивале ни повећавале како под ливадама и пашњацима тако и под шумама.

По ослобођењу измењена је структура оранице, путем административних мера, као што смо видели када је било речи о ратарству, тако да је из године у годину све већу површину заузимало крмно биље. Током 1954. године под крмним биљем је била површина од 756 ха или 5,4% целокупне засејане површине. Структура површине под крмним биљем, поменуто године овако је изгледала (26):

Врста усева		Сектор			
		опшtedруштв.	задружни	приватни	заједно
црвена	укупно	1	2	95	98
детелина	%	1,0	2,0	97,0	13,0
луцерка	укупно	18	9	439	466
	%	3,8	1,9	94,3	61,6
кукуруз	укупно	1	1	91	93
за крму	%	1,0	1,0	98,0	12,3
сточна	укупно	—	1	55	56
репа	%	—	1,8	98,2	7,5
остало крмно	укупно	—	—	43	43
биље	%	—	—	100,0	5,6
заједно	укупно	20	13	723	756
	%	2,7	1,7	95,6	100,0

Из ове табеле се види да највеће површине захвата луцерка (61,6% свег крмног биља), за њом долази црвена детелина (троготка), кукуруз за крму и на крају сточна репа. Крмно биље се гаји само у алувијалној равни. Гаје га и нека села на побрђу (прелазном појасу као: Трговиште, Жучковац, Бели Поток, Николинац и Богдинац). И поред повећања површине под крмним биљем после другог светског рата, ово још увек не задовољава потребе интензивног сточарства. То се најбоље види ако се изврши преглед распрострањености површина под крмним биљем у котлини у односу на укупну пољопривредну површину.

Година	% крмног биља од укупно засејане површине	% крмног биља од пољопривредне површине	% ливада и пашњака од пољопр. површине
1954	5,5	2,5	51,2

Ова табела показује да се крмно биље гаји у малом проценту што у крајњој линији представља заосталост читаве пољопривреде.

Даље, пада у очи и то да је пољопривредник, и поред смањења површина под ливадама и пашњацима, упућен на екстензивно сточарство и да је основна храна стоке сено са ливада и пашњака и отпаци ратарске производње (слама, шаша од кукуруза и очињци за живину).

Географски размештај крмних површина је у тесној вези са рељефом котлине. Већ је речено да се крмно биље гаји углавном у долиномском појасу, док се ливаде налазе делом крај Моравице (њена алувијална равна) а делом са пашњацима по ободу котлине. Најбољи и најквалитетнији пашњаци се налазе на западном и северозападном ободу, затим на северном и јужном, док их готово нема на источном ободу који је кршевит и го. Према томе, нега стоке у долиномском појасу претежно је штаљска, а у планиномском појасу пашњачка. Још нешто, код свих врста стоке осећају се, мање-више, разлике између долиномског и планиномског појаса. Од значаја ће свакако бити, ако се да и преглед крмног биланса ове области (25):

В р с т а у с е в а	Крмни биланс у т.
Кукуруз	3.128
Јечам	128,4
Овас	804
Мекиње	2.034,6
Концентрирана сточна храна укупно	6.095
Детелина (сено)	1.731
Сено ливадско	8.692,5
Кукуруз за крму	930
Сточна репа	672
Паша као сено	4.744
Кукурузовина	15.990
Слама	11.682
Плева	2.596
Остало крмно биље	215
Кабаста сточна храна укупно	47.252,5

И производња крмног биља је у постепеном сталном порасту. Према подацима за 1964. годину, забележен је следећи пораст и то: ливадског сена за 800 т, паше као сено за 500 т, кукурузовине за 2000 т, плевне за 50 т итд.

Према једној процени¹⁾, Сокобањска котлина располаже знатним количинама сточне хране и она омогућава чување великог броја стоке.

1) Подаци су дати према следећим условима исхране стоке: на једно грло коња отпада 4.000 кг кабасте хране и 1.000 кг концентроване; на једно говече 3.000 кг кабасте и 1.500 кг концентроване; на једну свињу 300 кг концентроване хране итд.

Поред анализе крмне базе, за сточни фонд ове области од значаја су појаве које су се збиле за време окупације (1941.—1944. год.) и мере откупа после рата. Најпре се смањење сточног фонда јавило као последица ратних пустошења и четворогодишње окупације, а затим мере откупа, које су дошле као потреба ради снабдевања градског становништва месом, када је земљорадник услед разних економских и ванекономских момената (цене коштања меса, порески систем, сушне године) био принуђен да стално умањује свој сточни фонд; и откуп житарица, нарочито кукуруза, утицао је на посредан начин на опадање сточног фонда. После укидања мера откупа 1951. године јавља се осетно повећање бројног стања стоке. На ниже наведеној табели дато је бројно стање стоке у 1950. и 1955. години (26).

Година	Коњи	Магарад	Говеда	Свиње	Овце	Козе	Живина
1950	499	223	9.641	7.269	51.419	741	42.647
1955	919	282	9.039	8.538	61.665	94	54.120

Из предње табеле се види да је после укидања откупа дошло до знатног повећања броја стоке. За свега четири године број коња се повећао за 420, магараци за 59, свиња за 1.269, оваца за 10.246 и живине за 11.473 комада. Само број говеда није у порасту већ у опадању и то за 602 грла. Ово опадање се јавља углавном због појачане потражње меса у Соко Бањи и санаторијуму „Озрен” и оно је ограничено само на села у близини Соко Бање. Тако је број грла опао у Соко Бањи за 106, Реснику 66, Трговишту 87 и тако даље. И код социјалистичког сектора се јавља опадање броја говеда. Она су им током 1950. године служила за обраду земље, а 1954. године вучна снага је замењена тракторима те се на тај начин у социјалистичком сектору број говеди смањено за 61 грло, када је радна стока замењена, односно пољопривреда механизована машинама и другим справама. Из претходне табеле се види да се и број коза знатно смањено, откако су предузете мере за њихово уништење. Али, у вези са тим, јавља се нова појава, а та је да се домаћа шумска коза замењује санском, јер како је пољопривредник принуђен да употребљава краву за рад, она му даје мање млека, те поред ње држати и једну козу представља делимично решење тога проблема.

Како располажемо и подацима за 1964. годину то можемо овде истаћи да је од 1955. до 1964. године порастао број говеда за 1.000 грла, оваца за 3.000 грла и живине за 3.000 комада.

Што је више растао број оваца у планини све је чешће требало сносити у село готове сточарске производе, а из села носити разне потребе у планину код појата. Лоши путеви отежавају излазак са колима те су стога сељаци принуђени да употребљавају магарце, коње и самар. Гајењем лакних коња (липицанера) није решено то питање пошто каменити терени отежавају кретање коњима са теретом, те је за те послове најпогоднији магарец. Још нешто, код коња потребно је водити више рачуна о исхрани, док је са друге стране магарца лак-

ше хранити (он не бира сено и слично, храни се и трновитим биљем), што омогућава и сиромашнијим пољопривредницима да га чувају. Магарце, ипак, немају сва домаћинства већ само понека, али их готово сва користе позајмицом. Услед све веће потребе за брзом услугом јавља се у све већем броју гајење магараца. Мора се указати и на то да су северни обод котлине према Ртњу и јужни према Озрену, Девици и Лесковику стрмији и неприступачнији, те у вези са тим и села у њиховим подножјима гаје већи број магараца. Села на северном ободу имају 177 грла, а на јужном 67, осталих 38 грла отпада на села западног и источног дела котлине.

У даљем излагању размотрићемо најпре однос броја стоке према земљишном фонду и становништву данас:

О д н о с	Коњи	Говеда	Свиње	Козе	Овце	Живина
На 100 становника	3,7	36,7	34,6	0,3	250,4	219,8
На 100 ха оранице	6,5	64,1	60,6	0,6	437,8	384,3
На 100 ха пољоп. повр.	2,9	28,8	27,2	0,3	197,1	173,0
На 100 ха укупне повр.	1,7	17,5	16,5	0,1	119,8	104,9

Из напред наведене табеле се види да Сокобањска котлина није у завидном стању са сточним фондом. Ако се има у виду радна, теглећа стока, види се да села у котлини нису у најповољнијем положају. Број коња је, на пример, још мали, иако је од 1950. године у доста великом порасту. Коњ се у овој области не употребљава само за вучу и рад у пољу; у потпланинским селима, као што је већ изнето, он служи и за ношење разних терета на планину и са планине у село. Сматра се да је нормално за једну коњску запрегу да обради 15 хектара површине. Према томе, са постојећим бројем коња (с обзиром да су то све стари коњи који раде) у овој котлини се могу обрадити свега 15% од укупне ораничне површине. А какав је распоред броја коња у самој области? Може се рећи да је он углавном уједначен. С обзиром на обрадиве површине као и укупне површине атара, коње највише имају села у долињском појасу и на побрђу, односно већи број коња на мањим површинама (Трговиште 1.871 ха — 93 коња) док села по ободу котлине имају апсолутно већи број коња, али и веће атаре (Врбовац 6.230 ха — 148 коња, Сесалац 5.275 ха — 90 коња итд.). Међутим, и поред тога запажа се, у односу на раније године (1954. до 1950.), да се у долињском појасу котлине све више гаје коњи.

Исто тако није задовољавајући ни однос броја говеда према земљишном фонду. Обично се узима да се на један хектар оранице може гајити једно говече, међутим, овде није такав случај, већ излази да је тек око 65% оранице обезбеђено његовим ђубривом. Да је говедарство слабо развијено у овој области, најбоље потврђује чињеница да једно говече долази тек на 1,5 хектара ораничне површине, односно 3,4 хектара пољопривредне површине. У ужој Србији, на при-

мер, једно говече долази на 1,4 хектара ораничне површине, односно 2,5 хектара пољопривредне површине (18, 166). Што се тиче осталих врста стоке овакав је однос: једна свиња долази на 1,6 ха ораничне површине, 2 овце на 1 хектар пољопривредне површине и једна коза на 332,7 хектара исте површине.

Од много већег значаја је, свакако, однос броја стоке према становништву, с обзиром да се у њему манифестује исхрана становништва. У овој области на 100 становника долази 36,9 говеда, 34,6 свиња, 250,4 оваца и 219,8 комада живине. Значи, имајући пре свега у виду број свиња, оваца и живине, а затим и говеди, да је становништво Сокобањске котлине добро снабдевано месом.

А сада да размотримо на који се начин сточарство ове области прилагођавало природним условима. Полазећи од долињског појаса ка планинском појасу, то јест од најнижег ка највишем, види се да говече, коњ и свињче имају најбоље услове у најнижем појасу. Идући даље преко побрђа према планинском појасу, услови за гајење говечета су све неповољнији и оно губи у тежини и квалитету. Готово је исти случај и са свињчетом: број опада, али не и квалитет, док су у највишим планинским деловима углавном заступљене овце и козе.

Овце су најбројнија врста стоке. Оне се преко лета истерују на пашу у планини и тамо остају до јесени. У периоду између два светска рата једно домаћинство је имало више брава оваца, свиња и говеда него данас. Говеда и коњи су напасани заједнички на пашњацима на Ртњу, а чували су их два до три пастира. И за чување оваца преко лета су се изнајмљивали пастири за по два до три удружена домаћинства. Број оваца једног стада кретао се од 200 брава па навише. Данас свако домаћинство чува своју стоку. Овце се истерују већ у марту на пашњаке на Ртњу у деловима атара: Рајкова падина, Вртаче, Рајков облог, Горуне итд. Тамо се задржавају све док не наступе хладноће. Како немају довољно својих пашњака, сељаци користе сеоске и општедруштвене. За коришћење сеоских пашњака плаћа се по 30 динара за једну овцу, а за коришћење општедруштвених 60 динара, за говече и коња 100 динара. Коњи се пуштају у испашу без пастира у времену од месеца августа па све до краја јесени.

Од раса за сада преовлађује код оваца сврљишка овца, а врши се и меринизација. До 1955. године вештачки је оплођено 530 брава, а до 1964. тај се број повећао још за 2000. Овчарство је главна привредна грана потпланинских села. Пре другог светског рата је једно домаћинство имало у свом поседу највише до 100 оваца и 20 свиња, а данас 60 оваца и до 8 комада свиња. Али апсолутни број ипак није мањи јер је порастао број домаћинства.

Највећи проблем за сточарство северног дела котлине, падине Ртња, представља вода за појење стоке, с обзиром да су то крашки терени, нема текућих вода а ни изданских. Напред је већ речено да чобани за појење стоке топе лед, који ваде из леденице на јужној падини Ртња. Крајем 19. века ову леденицу је општина села Муджинца, у чијем се атару она налази, издавала под закуп и „из ње се раз-

носио лед по саборима и ваشارима, који се лети држе по околини Ртња" (5, 85).

На јужном ободу котлине (Девици, Озрену и Лесковику) тешкоће за даљи развој сточарства представља стално пошумљавање ових планина и смањивање пашњака. На тај начин су сељаци принуђени да смањују свој сточни фонд пошто преко лета немају где да напасају велика стада.

С обзиром на природне услове број свиња ипак није велики. После ослобођења (1945. године) форсира се гајење моравке — расе која највише одговара условима ове области. Број коза се све више смањује и убудуће се неће више гајити.

Велики значај за унапређење сточарства имају три припусне станице. Оне су у 1954. години имале ове приплодне: 4 бика, једног пастува, 3 овна и једног нераста — вепра. На следећој табели дата је сточна производња, лична потрошња и тржишни вишкови за 1954. годину (25):

Врста стоке	Број грла	Производња по грлу		Лична потрошња	Тржишни вишак
		кг	тона	тона	тона
Говеда за клање	2.260	100	226	78	148
Свиње за клање	5.560	100	556	541	15
Овце и козе за клање	5.440	20	308,8	251	57,5
Живина за клање	54.129	2	108	64	44
Маст (свињска)	5.560	50	278	232	46

И ова табела има нешто другачији изглед у 1959. години јер је порастао број стоке за клање и то: говеди за 400 комада а производња за 40 тона, свиња за 100 брава, а производња за 10 тона и оваца за 2.000 комада, а производња за 40 тона. Ситуација се у 1964. години (према најновијим подацима) ипак изменила, али не у позитивном смислу. С обзиром на лоше године (честе суше) осећа се чак и благ пад броја стоке те се 1959. година рачуна као најповољнија и у погледу сточног фонда најбројнија.

Ово су све груби прорачуни, свакако да ту и тамо има извесних одступања, нарочито код говеда за клање, јер не поседујемо подацима о репродукцији последњих година, из тог разлога је и узета минимална производња по грлу. Према подацима из 1951. године просечно за репродукцију одлази 80 тона говећег меса годишње.

Осим меса можемо поменути и друге сточарске производе као: млеко, вуну и млечне производе. У производњи млека постоји извесна разлика између села на дну и оних на ободу котлине. Прва села дају углавном веће количине крављег млека. Крава је иначе овде крупнија, чистије расе и даје годишње до 700 литара млека. Овца даје

просечно око 30 литара млека, а коза око 180 литара. Укупна годишња производња млека приказана је на следећој табели:

Врста млека у литрима				На јед. станов. — годиш. лит			
кравље	овче	козје	укупно	кравље	овче	козје	укупно
2,711.200	1,219.110	15.120	3,945.430	110	49	0,6	160

И овде треба нагласити да је производња млека у 1959. години знатно већа и то: крављег за 800.000 литара, овчег за 75.000 литара, а укупна производња износила је преко 4,800.000 литара. Ова производња је доживела извесне промене у 1964. години, тј. нешто је мања од ове у 1959. години.

Као што се види, Сокобањска котлина располаже доста великом количином млека у току године. Стога је овде веома развијена разноврсна прерада млека. Постоје две млекарске задруге у чијим се радионицама прерађује млеко: једна у Соко Бањи, а друга у селу Мужинцу (испод Ртња). Од укупне количине млека, као вишак на тржишту се прода око 24.000 литара, као лична потрошња произвођача утроши се око 1,360.000 литара, док за прераду остаје преко 2,240.000 литара. Годишње се по једном становнику троши око 58 литара млека у свежем стању. На следећој табели дата је производња млечних прерађевина, лична потрошња и тржни вишак (у тонама) (25):

Млечне прерађевине	Производња	Потрошња	Тржишни вишак
Сир	364	209	137
Маслац	8	2	6

У 1959. години забележен је и осетан пораст производње сира и маслаца и то сира за 100 тона, а маслаца за две тоне. С обзиром на знатно већу производњу млека, пораст производње млечних прерађевина је, ипак, мали. Ово из тог разлога што велике количине млека у свежем стању употребљава Санаторијум „Озрен” и посетиоци бањског лечилишта преко лета.

Прераду млека, поред поменутих задруга, врше и опште земљорадничке задруге у својим млекарама, које су недовољно опремљене, и индивидуална газдинства. 1955. године било је у овој области 7 задружних млекара, оне су недовољно и не тако добро организоване, те се и њихов број врло често мења. И просторије у којима се налазе, често не обезбеђују ни најосновније хигијенске услове. Квалитет сокобањског сира добро је познат како на домаћим, тако и на иностраним тржиштима (нарочито Либан и Грчка, а у последње време и Египат).

У овој се области добијају и знатне количине вуне — годишње 92.497 кг (1955. године). На једног становника долази 3,8 кг. Како је за један пар одела од сукна потребно 4 кг вуне, узевши у обзир и

то да знатан део градског становништва у Соко Бањи не носи сукне-на одела исто тако и већи број сељака, онда се знатна количина вуне јавља као тржишни вишак (око 38.500 кг).

Живинарство послератног периода карактерише појава нових сојева, као што је код кокоши увођење, поред домаћих, још **плимут рок, јаребичаста галијанка, легхорн** и **род—ајленд**. Производња јаја по једној кокоши износи око 60 комада, јер 90% ове живине (кокоши) чини домаћа кокош. Нове расе кокоши се гаје на пољопривредном добру у веома малом броју. Гуске и пловке, с обзиром да је за њихово одгајивање потребна вода, највише су заступљене у селима поред већих потока и Моравице (Блендија 257 комада, Соко Бања 342, Читлук 272 итд.). На следећој табели изнет је број појединих врста живине за 1950. и 1955. годину (26):

Године	кокошке	пловке	гуске	ћурке	укупно
1950	39.276	751	191	2.429	42.647
1955	48.350	1.690	201	3.879	54.129

После 1950. године настао је велики пораст броја појединих врста живине. Тако је број кокоши повећан за 23,1%, гусака за 5,2% и ћурака за 59,6%, а укупан број живине је повећан за 26,9%. Као што се види, мере откупа меса, док су биле на снази, утицале су и на бројно стање живине.

Што се тиче производње јаја, она је из године у годину све већа. Тако је у 1950. години произведено 130 тона, 1955. — 150 тона, а 1959. године забележена је рекордна цифра од 180 тона. Међутим, у 1964. години није одржан тај ниво из 1959. већ се осећа благ пад броја.

И код **пчеларства** се осећа повећање после 1950. године. На ниже датој табели изнето је бројно стање кошница за 1950. и 1955. годину (26):

Година	к о ш н и ц е		Укупно
	са покретним саћем	са непокретним саћем	
1950.	1.091	1.900	2.991
1955.	1.388	1.908	3.296

Као што се из ове табеле види, број кошница је од 1950. године у порасту. Јасно се види, такође, да се врши модернизација пчеларства, јер се повећао број кошница са покретним саћем. Услови за ову привредну грану врло су повољни — пространи пашњаци и новопшумљене површине. Однос према броју становника је доста повољан, јер на 100 становника долази 13,4 кошница. То значи да је у периоду социјалистичке привреде настао пораст у односу на количину воска

и меда по једном становнику. Да се овој привредној грани указује све већа пажња потврђује и однос пољопривредне површине према броју кошница. Тако на 100 хектара пољопривредне површине долазе, у овој области, 10,5 кошница. Да се пчеларство унапређује показује ова чињеница: 1950. године било је 63,5% кошница са непокретним саћем, а пет година касније (1955.) 57,9%.

Према расподели кошница у овој котлини излази да је пчеларство развијеније у насељима на западном ободу и на западној половини прелазног појаса (побрђа), него у северном, источном и јужном ободу и источном делу побрђа. Тако највећи број кошница у долином појасу има село Блендија — 342, на западном ободу село Врбовац — 464 итд. Ово из тог разлога што је пчеларство везано, као што је напред речено, за квалитетне ливаде и гајење крмног биља. Брже и јаче напредовање пчеларства донекле ометају лоше саобраћајне прилике. Пролећну, летњу и јесењу пашу пчеле имају у котлини. Али с обзиром да је квалитет меда бољи ако га пчеле у јесен сакупљају са цвета вресак, онда пчелари, пошто вреска нема у овој области, кошнице носе у Банат (место Дебељача). Превоз 30 кошница од Соко Бање до Алексинца камионом стаје 5.000 динара, а од Алексинца до Баната 1.500 динара. У повратку са паше цена превоза возом је иста, али камионом је још већа, с обзиром да су оне тада теже. Ако се узме у обзир да неких година нема цвета, те је пчелар принуђен да купује шећер за прехрану пчела преко зиме или да плати за превоз на пашу тамо где има цвета, а транспорт је скуп, онда је јасно да сиромашније породице нису у могућности да гаје пчеле.

Производња меда постепено расте. 1950. године произведено је 14 тона, 1955. — 18 т, а 1959. преко 20 тона.

Велики значај за одржавање сточног фонда и повећање његове производности има организација ветеринарске службе. Пре другог светског рата ветеринарству се поклањала врло мала пажња. После рата, с обзиром на повећање броја стоке, а исто тако и због болести које су се рашириле услед рата, показала се нужна потреба за разграњавањем ове службе.

Стално у Сокобањској котлини владају: црвени ветар, свињска и кокошија куга, а од инвазионих болести: метиљавост и пироплазмоза код оваца. Антракс се најчешће јавља у селима Врмци и Јошаници. Годишњи морталитет од антракса износи 20 до 30 коња и говеда. Пироплазмоза влада на пашњацима по огранцима Буковица, Ртња и Девице и од ње угине годишње око 1.000 оваца. Од црвеног ветра угину годишње 300 до 500 грла ситне стоке, а од кокошије куге 3.000 до 5.000 комада. Мала пажња се поклања питању уклањања животинских лешева. Постоје само три примитивна сточна гробља. Такође се доста слабо и ретко врши дезинфекција заражених дворишта и стаја, а и услови за то су неповољни, како због нехигијенских прилика исто тако и због саме конструкције стаја. Но и поред ових тешких услова за рад, ветеринарска служба је знатно кренула напред у односу на 1939. годину — што се најбоље види из ове табеле:

Год.	Ветеринар особље		Говеда број	%	Ц е л њ е г р л а		Свиња		Живине		Вештачки осмењено комада	Преглед грла ком.	Одражна предавања %	
	ветеринара	остало			број	%	број	%	број	%				
1939.	1	—	—	—	—	—	1.500	100	200	100	—	400	100	12
1955.	2	2	5.527	—	280	—	2.643	176	643	321	539	553	138	16

Овде ваља нагласити да је током 1959. године вештачки осе-мењено преко 2.500 грла стоке. Исто тако током 1963. године појавила се и шуга код оваца на пашњацима северног обода котлине, тако да се стално врши купање оваца у специјално направљеним басенима. Овај начин лечења је једино ефикасан иако је врло скуп и тежак пошто недостаје вода и ови пашњаци су сушни. Резултати који су се показали током 1964. године сведоче о врло успешној борби коју ветеринарска служба води на овом подручју са овом опасном болешћу. Сасвим је јасно да је сточни фонд осетно смањен услед ове болести.

Као што се види, ветеринарству се поклања велика пажња. Поред наведених радова редовно се врши преглед меса у Соко Бањи и стоке на пијаци и ваљарима приликом купопродаје, што свакако много доприноси смањењу смртности код стоке јер се предузима евентуално благовремено лечење.

* *
*

Вредност укупне пољопривредне производње, према подацима Среског одбора бившег Среза сокобањског за 1954. годину износила је дин. 1.028,851.000. Од тога на ратарску производњу долази 665,510.000, на сточарску производњу 312,386.000 и на воћарску са виноградарском динара 50,995.000. Каква изгледа вредност пољопривредне производње по секторима привреде види се из ове табеле (25):

Сектори	Вредност производње у 1954. г.	Трошкови репродукције	Национални доходак
у х и љ а да м а д и н а р а			
Општедруштво.	5.178	2.969	2.202
Задружни	1.496	913	583
Приватни	1.022.177	301.015	721.162
Укупно	1.028.851	304.897	723.954

* *
*

Унапређење пољопривреде Сокобањске котлине. — Програмом развоја пољопривреде, овога краја, који је израдио бивши Срез сокобањски, полазећи од природних одлика овога краја онако како су оне изложене у овом раду, предвиђа се најпре да се један знатан проценат црног угара претвори у плодне оранице, а затим да се из-

весна земљишта, која су изложена ерозији претворе у пашњаке. Програм исто тако предвиђа и повећање приноса код пшенице од 1.300 на 1.500 кг по хектару, а код кукуруза од 1.400 на 1.700 кг. Повећана производња постићи ће се побољшаном агротехником, тј. применом јесењег дубоког орања, ваљањем и дрљањем, затим бољом негом стајњака и применом вештачког ђубрива. У вези са тим увешће се гајење отпорнијих сорти и њихов распоред гајења биће условљен постојећим природним условима. Тако ће се гајити пшеница: домаћа, банкут и црвена; а кукуруз: бели осмак и жути зубан, као и хетерозис на већој површини.

Исто тако предвиђа се повећање површина под поврћем што је од посебног значаја за исхрану становништва Соко Бање и бањских гостију за време сезоне. Нарочито је предвиђено знатно повећање површина под ливадама и пашњацима, а повећаће се и гајење луцерке и осталог легуминозног биља (грашка, грахорице итд.).

У погледу воћарства предвиђено је повећање површина под воћем и већа пажња ће се поклонити гајењу појединих врста као: јабука, крушака, бресака, кајсија и трешања. Ради квалитетније производње у воћарству предвиђено је увођење бољих сорти. Да би се постигао потпуни успех, предвиђено је да се повећа капацитет државног расадника у Соко Бањи и подићи ће се још један задружни, тако да ће ова два расадника давати годишње око 10.000 комада садница.

Програм предвиђа у виноградарству и увођење нових врста грожда, које треба да побољшају структуру и винских и стоних врста.

Код сточарства се предвиђа, с обзиром на повољне природне услове, повећање броја стоке и побољшање квалитета. У коњарству ће се настојати да се бројно стање повећа и то првенствено ће се увести липицанерска раса. Уз делимичну механизацију, коњ треба, у долиномском појасу котлине, да замени краву као радну стоку. Код говедарства број треба да се повећа и гајиће се сименталска раса. Предвиђено је и повећање производње млека бољом исхраном и негом. И број оваца ће се повећати, а гајиће се претежно сврљиска овца. Ради побољшања квалитета вуне и повећања производње по једном грлу вршиће се меринизација. У свињарству ће се настојати на гајењу моравке, пошто она најбоље одговара условима. Да би се што успешније извршио предвиђени програм у сточарству, повећаће се број припусних станица. У живинарству се предвиђа бројно повећање и увођење и гајење продуктивних раса. Код пчеларства није предвиђено велико бројно повећање кошница, иако су природни услови за развој ове привредне гране врло повољни. Предвиђена је само модернизација гајења, тј. уклањање вршкара из даље употребе. На крају програм предвиђа и повећање националног дохотка од пољопривреде за 15%.

Програм би требало да предвиди одржавање курсева при земљорадничким задругама којима би руководили пољопривредни стручњаци — агрономи. На овим курсевима би се упутили и научили пољопривредници да употребљавају вештачко ђубриво, које иначе сада

из незнања избегавају. Ово је врло значајно с обзиром на слаб квалитет земљишта, релативно мале приносе клутура и застарео, несавремен начин обраде.

Планом је предвиђено и релативно мало повећање површина под воћем. Сматрамо да би, с обзиром на потребе и услове које ова котлина пружа, требало знатно већу пажњу поклонити воћарству.

Што се тиче виноградарства мислимо да не би уопште требало настојати на гајењу стоних сорти, јер климатска анализа показује да она не допушта успевање ових осетљивих врста. Позитивно је настојање да се прекине са гајењем хибрида, али на њихово место би требало гајити првенствено винске сорте као на пр. прокупца и пловдине, пошто ове врсте подносе зимске врло ниске температуре и до -30°C .

Код сточарства је предвиђено бројно повећање свих врста стоке. Сматрамо да би код говеда требало покушати са увођењем, наместо домаћег говечета, источно-фризијског које је лакше и даје више млека, чак и од сименталског говечета, а лако се и брзо аклиматизује. Источно-фризијско говече се, иначе, све више форсира на пољопривредним добрима у нашој земљи јер даје велике количине млека (чистокрвно говече — трећа генерација, даје од 4.000 до 6.000 литара млека годишње). Програм би свакако морао да посвети већу пажњу гајењу млечне стоке, с обзиром на све већу потражњу на домаћим и страним тржиштима млечних производа ове области.

С обзиром на повољне погодбе за развој пчеларства требало би да програм посвети већу пажњу развоју и унапређењу ове привредне гране.

ДОМАЋА РАДИНОСТ И ЗАНАТСТВО

а) **Домаћа радиноост.** — Захваљујући природним условима ове области, пре свега њеном географском положају, који се огледа првенствено у њеној периферности, а затим у развоју друштвено-економских фактора, у Сокобањској котлини су се врло рано појавиле обе привредне гране.

Први досељеници ове области, долазећи у овај крај, у време када овде још није било развијено робно тржиште, све су потребе задовољавали сами својим личним радом. Још је у сећању становника како су се израђивали разни алати, покућство, одећа, обућа итд.

Међутим, нешто доцније, средином прошлога века, домаћу радиноост почињу постепено да потискују занати и готова роба. Од тада сељак почиње да се снабдева свим оним што му је потребно код трговаца у Соко Бањи, а само је задржао од домаће радиности ове послове: израду личног рубља, израду сукна и одела, затим прекривача за кревете и разне простирке — ћилиме, опанке од непрерађене свињске коже, предење кудеље и вуне и најзад припремање мешина за свакодневне потребе. Али, треба нагласити, да све ове радиности постепено губе свој значај и да са продирањем готове робе и општим подизањем стандарда једна по једна постепено ишчезава. Она се још увек нарочито одржава у потпланинским селима.

У овој области уопште не постоји домаћа радиноост чији би производи доносили извесне приходе. Она овде на посредан начин утиче на доходак сеоског становништва, јер смањује издатке газдинства, које би ово имало куповином неопходних израђевина за своје чланове. Та развијена домаћа радиноост потпланинских села и немање могућности за куповину готових индустријских производа, показују да је животни стандард ових људи нижи него што је то случај у другим областима СР Србије, где је потрошња индустријске робе далеко већа.

б) **Занатство.** — Из домаће радиности, која је, како је већ истакнуто, обухватала својевремено и занатске радове, постепено су се почели издвајати поједини професионални занати који постају претежно занимање.

Упоредо са развитком осталих привредних грана, развијало се и занатство. Оно је било сконцентрисано у главном насељу котлине — Соко Бањи, управном и привредном средишту целе области. Тек се у периоду између два светска рата појављују занатлије у појединим већим селима и то првенствено занати који су везани за пољопривредну производњу (колари, ковачи, поткивачи итд.).

О стању занатства у овој области имамо прве податке из 1836. године када је у Соко Бањи било: терзија 10, ћурчија 17, механика 11, мутавија 2, туфекција (пушкара) 1, кафеџија 1 и мумџија (сапунџија) 1 (19). Туфекције су били турског поданства (23, 127). Како у Сокобањској котлини није било кречара, то су маја месеца 1837. године дошла три мајстора из Гургусовца (Књажевца) да праве креч. Исте године (1837.) начелник Среза бањског тражио је мајсторе зидаре јер ових у овој области није било. На овај захтев упућени су одмах 15 дунђера — Пироћанаца „за рад у Бањи а међу њима мајстор Бона са препоруком да се постави за неимар—башу осталима” (19). У овој области је тада био и један шалитриџија који 1837. године упућује молбу округу алексиначком „да буде отпуштен за Буприју пошто више у Бањи нема шалитре те он пропада и улази у дугове” (19). Године 1850. приликом спровођења еснафске уредбе — Среско начелство Среза бањског установило је у Соко Бањи три еснафа: терзијско-абацијски, ћурчијски и хлебарски еснаф. Како ови еснафи нису били правилно састављени према врстама заната и броја занатлија, то су занатлије сами касније оснивале еснафе у сасвим другом саставу (23, 63).

У ово време се нарочито добро развио дунђерски и зидарски занат. Услови за ове занате били су повољни, с обзиром на насељавање котлине у ово време. Тесари и зидари из ове области били су познати мајстори и изван њених граница. Тако су новембра месеца 1850. године били позвани и учествовали у изградњи трију мензулана и једног амбара у Кладову, Брзој Паланци и Милановцу (19).

Развој и напредовање занатства није било стално. Извесни занати су се губили, а на њихово место долазили нови или су неке занатлије пропадале због конкуренције јачих капиталиста занатлија, или пак из других разлога,

као што су на пример извесне додирне везе појединих заната са сродним: терзијски са ћурчијским и бојацијским и обратно. Услед тога се дешавало да један мајстор поред свог заната упражњава и други за који нема право. У Соко Бањи су тако ћурчијски мајстори имали најмљене терзијске мајсторе и калфе у својим радионицама и бесправно обављали терзијски занат. То су били махом имућнији мајстори, који су могли да плаћају најмљене мајсторе — занатлије. Због тога су пропадале сиромашније занатлије — терзије на другој страни. У вези овог стања занатлија у Соко Бањи постоји један акт у Државној архиви у Београду који дословно гласи: „Будући да се овим начином, жалио се терзијски еснаф 1857. године, они мајстори који нису тако велике капиталисте већ само од радње свога заната уживљавају, упропашћивају коначно, почем један капиталист држи у свом дућану калфе и они заната од којих и сам није мајстор; преплаћује их, и поред тога нарушавају наш цели еснаф... што код нас досада нити је постојало нити је дозвољено да чине овај недозвољени и начин речени од дана на дан упражњавајући, и даље у инат еснафу творећи, учинио је да је већина од мајстора пала и ако то и у будуће дозволи чинити многи ће до прошње доћи” (23, 393).

И извесни други занати су постепено пропадали, најчешће због увоза стране робе. Тако је почео да пропада обућарски занат крајем 19. века. У једном извештају начелника Среза бањског од 1888. године наглашено је „да у томе срезу обућарски занат слабо напредује због стране обуће коју становништво знатно више купује. За израду обућа домаћи мајстори принуђени су да набављају страни материјал по скупим ценама, те стога нису у стању да воде равноправну утакмицу” (23, 200).

И лончарски занат није био у завидном положају, јер су производи стране грнчарије били бољи и више су тражени. У сличној ситуацији је био и бојацијски занат, пошто је бакалима у Соко Бањи 1895. године било допуштено да се могу, уз продају боје бавити и бојацијским занатом (23, 234—271).

Године 1900. у овој области је било 5 занатских еснафа и то: (23, 64).

Назив еснафа	Број чланова	Број чланова појединих еснафа
Дунђерско-столарски	35	столара 7, зидара 27 и качар 1.
Бојацијско-терзијски	23	бојација 8, терзија 15.
Мешовити	25	обућара 3, берберин 1, опанчара 2, поткивача 8, ковача 3, мумџија 2, лимара 2 и мутавџија 2.
Механско-кафанско-пекарски	22	механџија 6, кафеџија 10 и пекара 6.
Трговачко-извознички	16	

Занатлије су у 19. веку потребан материјал и сировине, за обављање својих заната већином набављали, преко трговаца, из Аустроугарске, док се домаћа сировина мање употребљавала, сем мајстора дрводељског, ужарског и мутавџијског заната, који су потребне сировине набављали у земљи. (23, 177).

Пропадање извесних заната наставило се и између два светска рата. Нарочито су велику борбу водили ковачки мајстори са бесправним ковачима — крпачима (то су махом били Цигани), али та је борба била готово увек неуспешна, јер су Цигани били стално у покрету без сталног места боравка.

Према подацима занатске коморе у Соко Бањи у овој области је било:

1 9 3 9		1 9 4 6		1 9 5 4	
мајстора	пом. ученика	мајстор.	пом. ученика	мајстора	помоћ. ученика
85	58	41	86	28	25
				297	11
					16

И у занатству су настале извесне промене после другог светског рата. Запажа се осетан пораст броја занатлија — мајстора, затим се појављују и неки занати који раније нису били заступљени, као што су: аутомеханичарски, вуновлачарски, водоинсталатерски, часовничарски, пушкарски, молерски итд. Нарочито је после ослобођења порастао број абација (кројача народног одела), ковача и поткивача, дакле заната везаних за пољовривредну производњу. Пре рата сва села нису имала ове неопходне занатлије, већ су за оправку кола и алата сељаци морали долазити у Соко Бању. Данас, међутим, свако село их има.

Занатство у области ове котлине се развија у оквиру три привредна сектора: општедруштвеног, задружног и приватног. Најбројнији је приватни, затим општедруштвени и на крају задружни сектор. Општедруштвени сектор представља Градско комунално предузеће са четири занатске радионице у којима је запослено 57 мајстора (ковачких, месарских, пекарских и лимарских). У задружном сектору се налазе две занатске задруге: обућарска са 10 и столарска са 13 мајстора.

Сировина за поједине врсте заната (абацијски, коларски, столарски, воскарски итд.) набављају се у самој овој области, док се за извесне занате (лимарски, ковачки, бојацијски, часовничарски, водоинсталатерски, аутомеханичарски, електричарски итд.) набављају из већих центара — Ниша и Београда.

Занатство приватног сектора је у опадању и поред знатног пораста броја занатлија у поређењу са 1939. годином, што се нарочито види кад се упореди вредност производње социјалистичког и приватног сектора. Главни узрок постепеног опадања занатства је јачање индустрије и све већа потрошња индустријских производа; други узрок је слабо снабдевање занатлија алатом, који се за извесне занате (часовничарски, фотографски, штрикерски, фризерски итд.) мора набављати из иностранства преко увозних предузећа у Београду, а он је доста скуп. Најбољније питање даљег напредовања занатства јесу, ипак, ученици, јер их је, у односу на број мајстора и помоћника све мање. С обзиром да је обавезно осмогодишње школовање, ретки су они који долазе после завршене осмогодишње школе да уче занат, обично продужују школовање. Како ученику после завршене осмо-

годишње школе остаје само годину и по дана за учење заната, поред тога и извесно време мора просвести у школи ученика у привреди, то је време за учење заната врло кратко те он ни после положеног помоћничког испита није у стању да постигне онакав радни учинак као старији радник, још уз то располаже и релативно скромнијим знањем дотичног заната. Зато занатлије избегавају да примају ученике. Све ове чињенице делују, да занатство временом постепено опада.

Најзад осврнућемо се на вредност занатске производње и национални доходак од занатства приватног и социјалистичког сектора. Према подацима средског народног одбора бившег Среза сокобањског за 1954. годину овако је у поменутој години изгледала вредност производње, репродукција и национални доходак:

	Вредност производње	Трошкови репродукције	Национални доходак
	у х и љ а д а м а д и н а р а		
Социјалистички	41.916	26.115	15.821
Приватни	26.350	3.667	22.683
У к у п н о	68.286	29.782	38.504

Као што се из претходне табеле види, највећи учинак постиже социјалистички сектор занатства, иако највећи број занатлија има приватни сектор. То углавном из тог разлога што је социјалистички сектор увео новине у производњи са циљем да боље искористи инвентар и сировине и повећа радни учинак, а што му је донекле и успело.

ХИДРОГРАФСКИ ОБЈЕКТИ И ЊИХОВО ИСКОРИШЋАВАЊЕ, ИНДУСТРИЈА И РУДАРСТВО

Релативне погодности које пружају природни чиниоци ове области омогућиле су појаву и ових трију привредних грана. Прва је користила углавном ток Моравице и њених притока као и изворе и врела; друга, својства земљишта углавном у алувијалној равни и сировинску базу за млинску индустрију и најзад, трећа се заснива на великим резервама мрког угља у атару села Читлаука.

а) **Хидроенергија.** — Природне погодности које се огледају у великом броју извора и снази сталних речних токова у котлини, као и у чињеници да у њој постоје термална радиоактивна врела, условиле су организовање бањског лечилишта у Соко Бањи.

Стални токови се користе у различите сврхе и на њима се налазе извесна постројења. На ниже изнетој табели дати су подаци о тим постројењима (млинови, ваљавице, стругаре и влачаре), које се налазе на Моравици и њеним већим, напред поменути, притокама (9):

Име река	П о с т р о ј е њ а						
	Укупна дужина тока км	број	укупно КС	дужина тока км	висина пада м	% искоришћавања дужине тока	висине пада
Моравица	33,6	21	290	13,7	100,82	40,7	57,9
Сесалска река	15,2	31	166	6,7	109,12	44	68
Вошачка река	8,5	5	37	1,3	43,62	15	67
Железовац	10,5	29	179	5,8	181,98	56	67
Јошаничка река	10,5	35	198	6,8	165,76	65	85

Поред овога, вода Моравице, а и готово свих притока, се користи и за наводњавање извесних површина са поврћем. На Врелу (недалеко од ушћа Сесалске реке) налазе се два млина са 6 витлова и укупно 30 КС (9).

Могућности за акумулацију воде у Сокобањској котлини постоје. Епигенетска клисура Моравице код Соко Града пружа повољне топографске услове за то. На тај начин би се претвориле у језеро плодне површине у горњем делу Моравице (око 200 хектара) и велики број пољопривредника остао би без ове. Али с друге стране, преимућства која би једно вештачко језеро са браном дала била би знатна. Тако, док је данас принос кукуруза на овим земљиштима по хектару око 2000 кг, после обављених радова и наводњавања, које би се спровело у долињском појасу — један хектар земље давао би између 3,5 до 4000 кг. По најгрубљој процени могло би се наводњавати око 200 хектара. Осим тога, даља преимућства би се огледала у локалној електрификацији околних села, што би са своје стране допринело даљем подизању културног нивоа овога краја.

б) **Снабдевање становништва Соко Бање водом и термална врела.** — Већи број врела, од којих се једно налази у атару варошице Соко Бање, становници користе у различите сврхе. Већ је речено, како становници села у котлини ове изворе користе и за пиће и за напајање стоке. Овде ће се истаћи само значај врела које се налази у јужном делу Соко Бање, а које служи за снабдевање саме варошице пијаћом водом. За 24 часа, преко лета, она утроши преко 500.000 литара воде. Када су године сушне онда извесни делови (виши) варошице немају воде. Код овог врела је саграђен преливни басен. У плану је капаирање врела „Беле воде”, изнад садашњег врела, у правцу југозапада. Оно би било повезано цевима са врелом које сада снабдева водом Соко Бању. Тада ће Соко Бања редовно имати довољно воде. Оскудица се ни у данашњим условима не би јављала, када би се вода рационалније искоришћавала. Тако се, на пример, вода за пиће користи у многобројне сврхе. У индустрији цигала и црепа не употребљава се изданска вода, иако је она близу површине, већ је тамо цевима спроведена вода са врела и она се употребљава за мешање блата. И кроз кафанске шанкове непрестано отиче ова вода и хлади пиће. Даље, велике се количине воде утроше на поливање башти са поврћем и поливање улица. Свакако да

сушне године никада не би доводиле у питање снабдевање грађана водом за пиће, када би се проширио постојећи басен испред врела и рационалније користила вода.

Најзад, оно што је дало специјалан значај котлине, а нарочито што је утицало на њен развитак и економски просперитет, јесу појава термалних радиоактивних врела у Соко Бањи. Три топла извора (Преображење, св. Арханђел и св Јован) налазе се у парку и они дају топлу радиоактивну воду од 42—46°C у количини од 3.000 литара у минуту. Топло извор звани „Бањица“ налази се уз Моравицу ближе Соко Граду. Избија из јаме дубоке до 2 м, а даје воду од 34—36°C у количини од 400 литара у минуту. Хладан извор „Здрављак“ налази се на северозападној страни бањског парка и даје воду од 20°C у количини од 2—3 литра у минути (6, 65).

Већ неколико година после јачих киша у Соко Бањи и њеној околини, појављује се расхлађивање термалног и радиоактивног извора „Преображење“; температура воде се при том спусти за 10—12°C. С обзиром да се лечење једног већег броја болести обавља са успехом само ако је температура воде виша од просечне температуре људског организма, то ова појава расхлађивања воде угрожава нормални рад лечилишта, те се у вези са тим нужно поставља проблем асанације поменутог врела. На захтев Института за медицинску хидрологију — екипа Института за крш „Јован Цвијић“ извршила је експертизу на терену бањског лечилишта и утврдила да се расхлађивање врши као последица атмосферских талога и сабирног басена код Врела у који се скупља вода за пиће. Ова вода у басену понире и меша се са топлом водом коју расхлађује. Екипа је даље предложила да се испитивања наставе с обзиром на значај овога проблема и нужност његове асанације. Према подацима Управе бањског лечилишта за то треба да се утроше највише 1 до 2 милиона динара.

Ове, напред поменуте воде имају велики значај за привредни живот котлине. Вода Моравице најпре се искоришћавала за погон примитивних воденица, ваљавица и стругара, а доцније, почетком овога века, и за покретање модернијег млина (на Моравици). У најновије време вода Моравице и њених притока првенствено се искоришћава за наводњавање. Термална врела коришћена су од давнина те је по њима и Соко Бања одувек била позната као лечилиште. Али, у вези с тим, и целокупан привредни живот ове области добио је са искоришћавањем ових врела посебан значај. Захваљујући томе што у Соко Бању долази свакога лета више хиљада гостију, то су се и извесне привредне гране све више развијале. Повртарство добија све већи значај (појаве нових култура), јер је и потражња на тржишту све већа. Даље, прерада млека је све разноврснија; упоредо са тим расте и тежња да се задовоље укуси потрошача — гостију, који често долазе из привредно напреднијих крајева. Према томе, и улога термалних и радиоактивних извора је у привредном просперитету котлине, а посебно Соко Бање, многострука.

в) **Индустрија.** — Изнето је напред да се иловача из алувијалне равни Моравице, код Соко Бање, искоришћава за производњу квалитетне цигле и црепа. Циглана и црепана је подигнута 1940/41. године. За време окупације две године није радила. На идеју о подизању ове индустријске гране дошао је Милутин Михајловић, трговац из Соко Бање. Он је поред колонијалне робе, у својој радњи продавао и грађевински материјал (циглу, цреп, грађу, цемент итд.), који је набављао из Алексинца, Књажевца и Зајечара, па пошто је била велика потражња овог материјала, решио је да на свом имању отвори циглану. Како није имао довољно финансијских средстава он се уоргачио са познатим индустријалцем Томом Дундом из Крушевца, власником фабрике плавог камена и кекса, који је уложио 1.300.000 динара. Но то није било довољно те се придружише још трговац Хаџи—Павловић из Соко Бање и као стручњак за те послове индустријалац Душан Дочић из Лесковца (власник фабрике пољопривредних справа). Добит са циглане се делила на четири дела и то: 50% добијао је Дунда из Крушевца, 20% Милија Михајловић и по 15% Хаџи—Павловић и Дочић.

Радна снага је била из околине Лесковца. Сопственици циглане су преко зиме давали радницима аконтацију за издржавање и тиме их обавезивали да преко лета раде код њих на циглани. Потражња цигле и црепа била је велика тако да се целокупна производња у току сезоне одмах и распродавала. Године 1947. индустрија цигала и црепа је конфискована. После конфискације циглана је продужила рад као државно предузеће и производила са капацитетом који се из године у годину све више увећавао.

На следећој табели изнета је производња ове индустрије у 1952, 1953., 1954., 1959. и 1964. години:

Производ	Јединица мере	К о л и ч и н а				
		1952.	1953.	1954.	1959.	1964.
Цреп	1.000 ком.	239	170	300	400	500
Цигла	1.000 ком.	485	578	1.500	2.000	3.000

Радна снага индустрије цигала и црепа и данас долази из околине Лесковца. Целокупна производња се утроши у овој области, док изван граница котлине не оде ништа. Соко Бања која се све више изграђује, потражује велике количине цигле и црепа тако да потребе једва задовољава данашња циглана. Вредност њене производње у 1964. години била је преко 20.000.000 динара, а 1954. је била 8.896.000 дин.

Треба свакако истаћи да је у овој области још 1929. године постојала једна црепана која је радила врло кратко време. Године је производила 300.000 комада црепа. Године 1932. престала је са радом (30, 264).

У вези са производњом жита, пре свега пшенице, у овој котлини развијена је и млинска индустрија. Поред већег броја поточара, у Соко Бањи је 1900. године капиталом Стаменка Петровића, кафеџије из Соко Бање, саграђен велики млин. Године 1904. он је изгорео, а обновио га је 1906. године Григорије Костић, кафеџија из Соко Бање. Млин је радио са једном турбином, а у недостатку воде преко лета покретала га је локомотива.

После другог светског рата он је конфискован и дограђена је једна просторија у којој је монтирана динамо машина. Све до 1953. године она је, поред термоелектране са Озрена, снабдевала Соко Бању електричном енергијом. Ова је динамо машина давала свега 40 квч струје јачине 220 волти. Пун капацитет ове машине није био искоришћен јер је турбина била слабија за 20 КС (динама 60, а турбина 40 КС). Године 1952. млин је на име ујма узео 32.822 кг жита, а 1953. године (само у првој половини) 16.258 кг. Током друге половине исте године престао је са радом због ремонта и чишћења доводног канала. Те оправке су трајале пуних пет година. Данас овај млин ради али не са већим капацитетом него што је раније био, само је процес механизован и меље се квалитетније мливо.

Рад млина, као и свих поточара, зависи од временских прилика. Ако је година сушна, они слабије раде или сасвим престају са радом. За то време жито за мељаву носе сељаци у сеседне области.

С обзиром на велику потражњу млечних производа, а и јако развијено сточарство, у селима по ободу котлине, у селу Мужинцу је саграђена, напред поменуто, млекара са капацитетом од 3.000 литара за 24 часа, а сточарско-млекарска задруга у Соко Бањи има такође, модерну млекару са капацитетом до 5.000 литара дневно. Коришћење пуног капацитета ове млекарне онемогућују лоши путеви који се користе за допремање млека са планине. После 2 до 3 вожње нужна је оправка возила, због тога се по селима млеко полупреради а коначна прерада се врши у млекарни.

Млекарско предузеће Среског савеза земљорадничких задруга у Соко Бањи откупило је у току 1954. године од земљорадничких задруга у селима: Шарбановцу, Реснику, Жучковцу, Рујевици и Блендији преко 500.000 литара млека и произвело у својој млекарни око 4,5 вагона качкаваља, 3 вагона српског сира и 1 вагон маслаца. У самој варошици Соко Бањи потроши се око 10.000 кг сира који производи ово предузеће. Качкаваљ се извози за Либан, Грчку и Египат.

Током 1964. године показало се незнатно повећање производње млека, али је осетно порасла потрошња свежег млека у Соко Бањи, због већег броја гостију тако да је производња млечних прерађевина задржала приближан ниво.

г) **Рударство.** — У источном делу котлине недалеко од села Читлука налази се лежиште мрколигнитског угља одличног квалитета. Овај угља припада групи тврдих лигнита и стоји на прелазу

лигнита у мрки угља. Према хемијским анализама сличан је са угљем рудника „Дубрава“ (који се налази у југозападном делу Тимочког басена). Угља је средње запаљивости и не подноси дуже лагровање. Моћност угљоносног слоја креће се од 16—25 м. Даје 4.000 калорија топлоте, око 15% пепела и 24% влаге. Угљене резерве, и поред сталног истраживања, нису довољно утврђене. Према grubим прорачунима оне се крећу нешто преко 19 милиона тона. Геолози су мишљења да је површина од 100 км² (која заузима средишне делове Сокобањске котлине — северно од реке Моравице) угљоносна. Ако се узме да је просечна дебљина угљоносног слоја 3 м, онда резерве износе далеко више, преко 300 милиона тона (подаци добијени у Управи рудника „Соко“).

Истраживања угља почела су још 1909. године када је први пут на „Црвеном брегу“ откривен и ископан угља. Рудник је отворио и експлоатацију вршио домаћи капитал (трговац Савчић из Београда). У то време рудник је радио само сезонски, зими се продавао угља за огрев, а лети за циглане. Добио је име „Соко“ и имао је једну јаму, а запослено је било 100 радника. Годишња производња је, и поред тога што су постојале велике резерве, била врло мала, свега 100—150 тона, јер се угља вадио примитивним средствима (рудник није био механизован).

За време другог светског рата (1943. године) Немци су монтирали прву термоелектрану и отпочели са механизовањем рудника и његовом интензивнијом експлоатацијом. Убрзо после тога рудник је од стране НО војске дигнут у ваздух, те је тада сасвим престао са радом.

После ослобођења рудник „Соко“ је отворен и одмах је механизован. Примена машина у раду омогућила је пораст производње, а посебно пораст производног учинка по једном раднику. Потребну количину електричне енергије рудник је добио довођењем далековода. Монтирањем машине „Норберг“ у јами, рудник је повећао јамски и општи учинак. Само једна смена избаци 300—550 вагонета угља. Радни учинак једног радника износио је раније 1.110, а данас 1350—1700 кг угља у једној смени, док се општи учинак истовремено попео од 700 на 1.000 кг. Широку експлоатацију и јевтино добијање угља омогућује и то што у јами влада слаб притисак те се јамска грађа не мора често поправљати. Уз то и прилив воде је слаб, иако се угља налази на дубини од 101 м. Напред је већ речено да испитивања нису сасвим извршена, а према досадашњим испитивањима резерве се цене на 19,678.620 тона.

У руднику раде око 600 радника. То су већином сељаци из околних села (Читлук 200, Милушинац 80, Богдинац 60, Сесалац 60), који у време сезоне пољопривредних радова не долазе на посао и не испуњавају норму, а то често изазива застој производње. Рудник, међутим, није у стању да запосли сталне раднике из удаљенијих места, због недостатка стамбеног простора. У садашњим условима рудник може да прими 50 радника у самачким становима, а за породичне станове има 4 зграде са по четири мања стана. Према томе,

рудник није у стању да обезбеди станове ни за техничко ни административно особље. Било би потребно изградити најмање 20 зграда са породичним становима и исто толико за самачке станове, који би могли да приме до 200 радника, па би се тек тада избегао застој у производњи и њена неравномерност. Поред већ поменутих, раднике руднику дају и села из Тимочког басена (Бучје, Вина, Зубетицац, Зоруновац и Слатина).

Према најновијим подацима на дан 31. XII 1964. године у руднику „Соко” било је запослено 670 радника. Од овог броја квалификованих је 205, полуквалификованих 80 и неквалификованих 270, а остало чине службеници.

Пораст производње угља успоравају и лоше комуникације, иако се погон налази на путу Соко Бања—Књажевац. Транспортовање угља до железничких станица Књажевца и Алексинца врши се камионима и колима, што изазива поскупљење угља. Највећи део производње камионима се превози до утоварне железничке станице Књажевац, а одатле железницом даље. Евентуална изградња железничке пруге Читлаук—Алексинац омогућила би бржи транспорт угља и повећање производње. Постојао је предлог да се изгради пруга Читлаук—Књажевац, која би била краћа за 20 км од претходне, али планински рељеф и тешко проходна Скробничка клисура отежавају и поскупљују градњу. Ни грабење жичаре до Књажевца или рудника „Вине”, не би било повољно решење, пошто ова због неповољних климатских услова не би могла да ради стално. Ветрови и мразеви би изазивали лагеровање угља, те би он губио у квалитету. У овим условима данас производња заостаје за потражњом. На следећој табели изнета је производња угља:

Производ	Јединица мере	К о л и ч и н а				
		1946.	1952.	1954.	1958.	1964.
угаљ	тона	30.000	56.468	60.000	130.000	150.000

Као што се из претходне табеле види, производња угља је у сталном порасту. Ако бисмо узели 1939. годину као базу са вредношћу од 100% и исту упоредили са 1964. годином увидели бисмо да се производња повећала за преко 1.000%.

Дневна продукција данас износи око 400 тона. Треба напоменути да је овај (мрколигнитски) угаљ веома повољан за производњу кокса и разних деривата (фенола, бензола итд.). Он садржи 40% кокса, 40% се могу искористити за индустријску прераду, а само 18—20% отпада на шљаку. Кратког је пламена те се не може повољно искористити за ложење пећи у индустрији. Вредност производње рударства износила је 1954. године преко 266 милиона динара, у 1964. години она је скоро три пута већа.

Према подацима за 1954. годину, вредност производње, трошкови репродукције и национални доходак индустрије и рударства дати су на наредној табели:

Сектор	Вредност производње	Трошкови	Национални доходак
	у х и љ а д а м а д и н а р а		
Индустрија и рударство	275.064	158.829	116.235

ДОПУНСКО ПРИВРЕЂИВАЊЕ

Допунско привређивање се јавило још приликом интензивнијег насељавања ове области, али се о његовом зачетку најпре мисли на период 19. века, откада се може пратити без прекида. Као што смо напред видели, ова котлина је пољопривредна област и основну масу њеног становништва чини пољопривредно становништво. Пољопривредници са малим поседом нису били у стању да произведу све што је њиховом домаћинству било потребно те су због тога одувек били упућени да раде на туђим имањима или да се баве и другим занимањима не би ли задовољили основне потребе. Могућности за зараду изван пољопривреде биле су одувек врло мале, јер у овој области није развијена индустрија. Раније, пре првог светског рата, из ове области је одлазило до 1.000 радника у печалбу. То су били пољопривредни радници који су радили на појединим бујерским имањима у Румунији. Између два светска рата, међутим, сељаци нису одлазили чак у Румунију већ су налазили запослење у руднике: Тресибаба, Подвис, Ртањ и Бор, затим су ишли у сечу дрва на Јастрепцу (30, 132).

Какав изгледа доходак од пољопривреде поседа од 2, 5 и 10 ха са по 4 члана породице види се из ове табеле (подаци добијени од Катастарске управе — Соко Бања):

Н а с е љ а	Д о х о д а к п о с е д а о д		
	10 ха	5 ха	2 ха
Потпланинска села	129.767 дин.	65.277 дин.	24.000 д.
Села на побрђу	195.607 дин.	99.520 дин.	38.511 д.
Села у долиномском појасу	294.674 дин.	114.523 дин.	40.121 д.
Соко Бања	154.114 дин.	91.760 дин.	30.034 д.

Из претходне табеле се запажа да је највећи доходак у селима чији се атари налазе у долиномском појасу. С обзиром на велику плодност земљишта ова појава је сасвим јасна. Исто тако нормално је и то да је најмањи доходак у потпланинским селима, због чега су она претежно и оријентисана на планину и сточарство као главну привредну грану. Због тако малог дохотка пољопривредници ових села су углавном упућени да се баве допунским привређивањем, како би одржали или подигли свој животни стандард.

Најраширенији облик допунског привређивања у овој области је одлазак у надницу и узимање земље у наполицу. Надничење се јавља још у периоду натуралне привреде, и пре свега везано је за процес сталног ситњења и распадања поседа. Но проблема даљег ситњења није нестало ни у новом друштвеном уређењу, с обзиром на све оне мере које су спроведене после доношења Закона о аграрној реформи и Закона о утврђивању земљишног максимума. У односу на ову врсту допунског привређивања пре рата, данас је више чинилаца деловало на смањење његовог интензитета. Јаче развијено рударство пружило је веће могућности запослења сувишне радне снаге села, затим разна шумска газдинства су такође омогућила извесном броју пољопривредника запослење, а поред ових и извештан број сиромашних пољопривредника нашао је запослење у грађевинским предузећима која изводе радове у Соко Бањи и Читлуку. Најзад, колективизација села умногоме је смањила проценат оних који су се бавили надничењем и обрадом туђих имања. Што се тиче узимања земље напола, оно се јавља готово у свим селима области из више разлога; или земљу дају напола сељаци који немају радне снаге а имају више земље или удовице са већим имањем, а без одрасле мушке деце, или људи чије занимање није чисто земљорадничко, већ пртејке живе у Соко Бањи бавећи се другим послом.

За сиромашније пољопривреднике ипак најзначајнији извор дохотка, поред пољопривреде, представља рад у рудницима угља. То су све углавном сезонски радници који одлазе у руднике за време зиме када престане сезона пољских радова. Тако из села на западном ободу котлине (Врбовац, Рујевица) одлазе на рад у рудник Ртањ 6 до 10 радника, а исто толико и у Алексиначке руднике. Села на северном ободу (Јошаница, Врмца, Мужинац, Шарбановац) дају по 5 до 10 радника руднику Ртањ, а до 50 радника руднику „Соко“. Села у долиномском појасу дају радну снагу углавном грађевинским предузећима у Соко Бањи, а и руднику „Соко“ и то до 200 радника. Сељаци из потпалнинских села одлазе на рад и на Кучај где секу дрва или одлазе у рабацилук за Бор, где са Црног врха превозе дрва.

Поред овога, у Соко Бањи је развијено и рабацисање којим се баве махом имућнији сељаци који имају кола са коњском запрегом. Оно је нарочито ојачало последњих година када је повећана и грађевинска делатност у Соко Бањи.

Осим сељака, допунским привређивањем се бави и извештан број занатлија. Готово сваки занатлија, поред занатске делатности и радње, има и једну до две њиве и башту у којој гаји поврће за личне потребе — чиме смањује своје издатке за исхрану.

Како у овој области није развијена индустрија, то и нема могућности за запошљавање сувишне радне снаге села. Но како је ова котлина изолована и прилично удаљена од железничких линија и већих индустријских центара, то су знатно смањене и могућности за запошљавање ове радне снаге у тим центрима. Све то са своје стране утиче на животни стандард сељака.

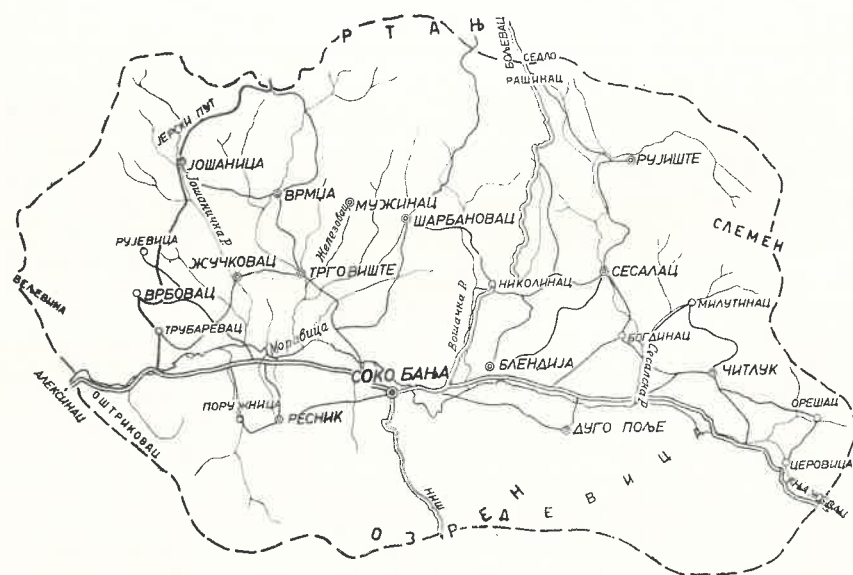
САОБРАЋАЈ И МРЕЖА ПУТЕВА

Напред је већ истакнуто да је ова област доста удаљена од железничких путева. Исто тако је наглашено, када је било речи о положењу котлине, и да, иако је транзитна област, у основи има обележја знатне изолованости, као и да се налази између Моравског басена на једној и Тимочког, на другој страни. Главну комуникациону линију котлине представља веза између ова два басена. То је пут који иде јужним делом области и који спаја Алексинац на једној, преко Соко Бање са Књажевцем, на другој страни. Некада је, поред овога пута, важну улогу имао и пут који је спајао ову област са облашћу Црне реке на северу, и са Голаком, на југу. Овај пут прелази преко Лукавице и Рашиначког седла, на северу, и преко Озрена на југу. Овим путем се некада из области Црне реке ишло за Ниш, а данас је он далеко мањег значаја. Велики значај је раније имао и Јерски пут, који иде западним ободом котлине, од Бованске клисуре, према североистоку и везује села: Трубаревац, Рујевицу и Јошаницу, даље преко Големе Неговице продужује за Црну реку. Име „Јерски пут“ потиче од тога што су њиме Ужичани (Јере = Ере) ишли за Зајечар (1, 32—33). Познати научник Др Тихомир Борђевић (+1944.) био је пореклом из породице Кашмераца — најбројније у котлини, а чије се порекло доводи у везу са сином некое Ере кириције који је као домазет остао у селу Трговишту (22, 547—548).

Другостепеног су значаја путеви који спајају поједина насеља са центром области — Соко Бањом. Ови су путеви, у односу на главни пут — друм, гори и за време пролећних и јесењих киша теже проходни. Ваљани су и насути само делови пред изласком на главни пут. Још су гори путеви који спајају насеља међусобно и ова са деловима њихових атара, а који служе за одлазак на рад у пољу. Села која се налазе ближе путу Алексинац—Соко Бања—Књажевац обично имају слабе директне везе (горе путеве) са осталим селима (Николинац, Дуго Поље, Читлук) већ су везана за главну комуникацију. Нека су опет везана само за једно село, као што је то случај са Рујиштем које комуницира само са Сесалцем (не рачунајући везу коју има са суседним областима, односно са Бољевцем).

Најгоре комуникације су путеви који спајају потпалнинска села са појатама у планини. Неки од ових путева су непроходни за кола, њима иде само стока, магаре до појата. Такви путеви, стазе, спајају Блендију и Соко Бању са појатама на Орловату, Кулин врху (Озрен) и на Девици. Неки су, пак, за кола врло тешко проходни. Такви спајају села Врмцу, Мужинац и Шарбановац са појатама на јужној страни Ртња. Исто тако и путевима који спајају појате на планинама западног обода котлине (Бељевина и Рожањ) са селима: Трубаревац, Врбовац и Рујевица кола ретко када пролазе.

Одржавању путева се све до другог светског рата поклањала мала пажња, највише из тог разлога што је саобраћај моторним возилима био веома слаб. Соко Бања је имала 1939. године само два аутобуса и један камион, а повремено су главним путем пролазила и по два до три путничка возила (аутомобила). Међутим, саобраћај је у послератним годинама знатно живљи; главним путем просечно годишње обављају саобраћај око 25 камиона, 5 аутобуса и 10 трактора, не рачунајући моторна возила из других места (Ниша, Алексинца, Књажевца и Зајечара) који пролазе преко ове области. Оптерећење овога главног пута је велико — до 500 тона на дан. Сасвим је разумљиво да такав саобраћај и оштећује коловоз и објекте на њему.



Ск. 6. — Карта путева

Године 1939. било је на главном путу 12 малих дрвених пропуста и неколико већих, али због њихове нерентабилности (кратко трајање) одмах по ослобођењу замењени су армирано-бетонским пропустима.

На следећој табели изнети су извршени радови на одржавању путева и вредност радова за 1938/39. годину и за период од 1945. до 1954. године (новчана вредност дата је у хиљадама динара) (25):

Врста радова	Г о д и н а и з в р ш е њ а р а д о в а							
	1938—1939		1945—1951		1952		1954	
	Учњено радова	Утрошено дин.	Учњено радова	Утрошено дин.	Учњено радова	Утрошено дин.	Учњено радова	Утрошено дин.
Мостови	—	—	6	1.076	2	267	—	—
Пропусти	38	180	11	582	13	547	7	477
Потпорни зид	—	—	1	72	—	—	—	—
Ваљање	1,2 км	91	20 км	4.736	—	—	11 км ²	323
Набавка коцке	—	—	5.000 м ²	2.800	—	—	5.000 м ²	309
Постављање	—	—	—	—	—	3.100	—	—
Остало	—	320	—	—	—	3.099	—	5.991
У к у п н о	—	591	—	9.266	—	7.013	—	10.100

Треба напоменути да је набављена коцка постављена у Соко Бањи.

Из напред изложене табеле се види да је на изградњу и одржавање путева у 1938. и 1939. години утрошено 591.000 динара, док је у периоду од 1945. до 1954. године утрошено 26.379.000 динара. Важно је истаћи и то да је у времену од 1944. до 1954. године транспортно предузеће прешло камионима 740.652 км и превезло 19.993 тона робе. За исто време аутобуси су прешли 611.070 км и превезли 365.052 путника. Године 1952. пређено је камионима 81.795 км и превезено 4.878 тона робе, а аутобусима је пређено 53.857 км и превезено 35.014 путника. Током 1954. године пређено је камионима 84.433 км и превезено 4.890 тона робе, аутобусима је пређено 54.028 км и превезено 37.277 путника. Треба имати на уму да 90% свег оптерећења овога пута као и 90% свих превезених путника отпада на део пута Алексинац — Соко Бања. Сасвим је оправдано да путеви поред оваквог оптерећења стално пропадају и да им се мора поклонити далеко већа пажња него што се то иначе чини.

Највеће је оптерећење пута, као што је речено, од Алексинца до Соко Бање, односно Бованске клисуре до Соко Бање. Далеко је мањи промет на делу пута Соко Бања — Читлук. У овоме делу за време бањске сезоне долази, из Зајечара преко Књажевца, један аутобус дневно и по 3 до 4 камиона са угљем од Читлука до Санаторијума „Озрен“. Од овог главног пута се одвајају путеви за поједина села. Они су гори и само делимице насути и ваљани. Изузетак чини пут који се од Соко Бање одваја за Санаторијум „Озрен“ — дуг око 6 км и бољи је од главног пута, а нема ни тако велико оптерећење.

На главном путу, поред моторних возила, пролазе и тешка запрежна кола. Она се крећу и на побрђу, док у планинском појасу котлине она су ретка: замењују их дрвена, да би се и ова сасвим изгубила према планинама где се саобраћај и превоз обавља коњима

и магарцима. Аутомобилски саобраћај на главном путу оживи за време бањске сезоне. Тада аутобуси одазе из Соко Бање за Алексинац 5 до 6 пута дневно и два пута директно за Београд преко аутопута „Братство и Јединство“. За време зиме ситуација се мења: тада одлази за Алексинац само једном, а када су велики сметова онда ниједном. Путнички саобраћај организује и њиме руководи предузеће „Димитрије Драговић“ из Соко Бање. Санаторијум „Озрен“ има свој аутобус, те превоз болесника од железничке станице Житковца до Санаторијума и обратно врши Управа Санаторијума у сопственој режији. Теретни саобраћај обављају транспортна предузећа из Соко Бање, Алексинца, Књажевца, Зајечара и Ниша, а на транспорту углавном од рудника „Соко“ до Књажевца учествује са својим камионима и транспортно предузеће из Лесковца. Поред камиона, у превозу разне робе од железничке станице у Житковцу до Соко Бање учествују и сељаци са својим колима и коњском запрегом. Такав начин превоза је сваки даном све реби, јер је скупљи и спорији. Превоз обављају сељаци из Соко Бање који имају коњску запрегу и у време када нема пољских послова.

Уопште узевши, врло су неповољне саобраћајне прилике у области ове котлине. Лоши, излокани путеви, преко лета су пуни прашине, а за време пролећа и јесени непроходни због блата. Преко зиме, због великих сметова отежано је коришћење и главног пута. Те неповољне саобраћајне прилике одражавају се, као што смо видели, готово на свим привредним гранама. Даље напредовање и јаче развијање пољопривреде — првенствено воћарства, виноградарства, сточарства и пчеларства — зависи од саобраћајних прилика.

Евентуално спајање Соко Бање са Алексинцом железницом свакако би допринело целокупном привредном уздицању ове области, а посебно развијању градског лика центра области — варошице Соко Бање. Питање је да ли би се заједници исплатила изградња железнице. У садашњим условима потребно би било посветити већу пажњу изградњи новог аутопута Алексинац—Соко Бања—Књажевац и набавити већи број аутобуса. Свакако да се упоредо са тим, а у вези већег привредног напретка области, поставља питање, које тражи хитно решење, и модернизације путева у области уопште. Јер, као што смо видели, путеви какви су сада представљају кочницу у темпу привредног живота ове области.

Т Р Г О В И Н А

Доста повољни природни услови за екстензивно гајење крупне стоке, плодна земља на којој су се могле гајити разне културе и постојање већ једног јачег административно-управног средишта, снажно су деловали на појаву и развој ове привредне гране.

Већ после ослобођења од Турака, већи број људи почиње да се бави трговином у овој области. Четрдесетих година прошлога века

извесни богатији сељаци из села у околини Соко Бање (Рујиште, Сесалац, Мужинац итд.) напуштају села, продају своја имања и пресељавају се у Соко Бању где се одају трговини. Први артикли промета били су: стока, со, гас, дуван и други индустријски производи. Неколико трговаца из Соко Бање продавало је сељацима ову индустријску робу не за готов новац, већ за стоку, а ову извозили. Тако су све до Првог светског рата главни и највећи трговци били Станисав Хаџи-Павловић, Тоја Милићевић и Радисав Милић „Касапски“. Ови трговци су били главни извозници стоке из области ове котлине. Сваки од њих је одједном терао (углавном у Пешту преко Смедерева) по 200 до 300 комада свиња. Имали су и своје момке у Пешти, који су чекали добру цену и онда обавештавали трговце. Путем су терали мршаве свиње и хранили су их код Велике Планае и Смедерева, где су им се налазили кошери са кукурузом, а затим дебеле Дунавом извозили за Пешту. За Турску нису терали стоку, већ су Турци сами долазили и куповали дебеле овнове. За Грчку су извозили говеда.

У овом периоду, до првог светског рата, интересантан је био однос између трговаца и потрошача — сељака. Трговци су давали робу на вересију сељацима, те су тако имали велики број муштерија „на књигу“. Сељаци су највише тражили: со, гас, зејтин, ужад, коломаст, клинце за потков стоке итд. Наплата дуга вршила се на врло једноставан начин. Трговци су слали своје момке у села, а ови су од дужника узимали најбоље овце, свиње, вуну па чак и по које говече. Процену стоке су вршили на лицу места и у књизи описивали дуг. У прибављању муштерија ишло се толико далеко да су трговци у својим радњама имали забележене славе које славе поједини сељаци, те су на тај начин знали ко када треба да дође на пазар у дућан. И ако се деси да неко не дође своме трговцу код кога се раније задужио, а слава му је прошла, онда га је овај одмах корео и процену стоке неповољније вршио. Узету стоку од сељака трговци су држали у својим оборима и торовима, које су имали у долини Моравице код Соко Бање.

Године 1897. основан је у Соко Бањи трговачко-извознички еснаф који је имао 16 чланова. То су били имућнији трговци који су имали права да се баве извозом „земаљских производа“. Била је утврђена и количина извоза; ни један члан еснафа није могао да извози мање од једног вагона стоке, док је остале земаљске производе могао извозити и у мањим количинама (23, 87)

Чланови трговачког еснафа трговали су у самој варошици поглавито разном мануфактурном робом, неизрађеним кожама, кудељном и памучном робом скоро искључиво страног порекла. Стране производе боље су продавали од домаћих, „јер је сталек навикнут да такове производе више купује“. Код нашег народа, извештава начелник Среза бањског, још није развијена жеља за гајење и потпомагање домаће индустрије, па се због тога радије купује оно што је јевтиније, а није важно чијег је порекла (23, 176—177).

Белгијско друштво, које је експлоатисало шуму на Буковику заинтересовало се, за Соко Бању с обзиром на велику лековитост њених термалних извора. У жељи да Соко Бању претвори у велико лечилиште, оно је 1890. године основало у Соко Бањи своју банку која је требало да обезбеди капитал за изградњу лечилишта — Соко Бање и њеног повезивања железницом са моравско-вардарском магистралом. Међутим, овој акцији се супроставио домаћи капитал, јер трговцима — извозницима није ишло у рачун да се Бања изгради, а нарочито да се повеже железницом са главном пругом, пошто би трговина ослабила, поготову и велика зарада у извозу стоке. Те тако до уређења Соко Бање и њеног повезивања железницом никада није дошло.

Уочи првог светског рата било је у Соко Бањи 15 трговачких радњи и 7 кавана. Непосредно после првог светског рата тај број се удвостручио и већ 1920. године било је 32 трговине и 15 кавана. Тада се могао одржати само онај који је имао довољно капитала.

По подацима из 1929. године, из Соко Бање се извозило годишње: пшенице 15 вагона, јечма 10, јабука 5 до 6, ораха 2, лешника 2 вагона; затим дрва 500 вагона, коже 30, вуне 2 вагона (а пре првог светског рата извозило се вуне 10 вагона), козине 3 до 4.000 кг, оваца 10.000 комада, коза 5 до 6.000 и говеда 3.000 комада, качкаваља 4 до 5 вагона, масла 1 вагон, белог сира 2 до 3 вагона, јагњеће и јареће коже 50 до 60.000 комада, меда 5 до 6.000 кг (пре првог светског рата и меда се извозило 2 вагона) (30, 132—133).

Године 1930. основана је у Соко Бањи Трговачка привредна банка А.Д. која је ликвидирана 1946. године. Главни капитал уложили су Милутин Ристић, Сава и Веља Миленковић, трговци из Соко Бање и други акционари. Пре оснивања ове банке, а и после, трговци су давали сељацима новац на зајам уз интерес од 12% (за куповину имања, стоке, алата, зидања куће, стаје и друго шта). Ова банка је убрзала процес сиромашења сељака и стварање већег броја ситних газдинстава чији су чланови, ради одржавања живота, све више били везани за трговца. Када је требало да плати порез или врати дуг, своје производе није могао да носи на већа тржишта: Ниш, Алексинац, Књажевац и друга, где су и производи били скупи, јер су она много удаљена; тако је био принуђен да своје производе даје у бесцење, што су за своје богаћење, трговци искоришћавали безобзирно. Још нешто, продавање аграрних производа у бесцење било је и последица чињенице, да су индивидуална сељачка газдинства износила на тржиште своје производе појединачно — неорганизовано, па је трговац одређивао цену у свом интересу. Исти је случај био и са малим трговцима — дућанијама, који нису имали новаца да робу добављају са стране, већ су је куповали од већих и имућнијих. Уочи другог светског рата било је у Соко Бањи 28 трговаца и 17 кавана. Најпознатији и најимућнији били су: Браћа Хаци-Павловић „Ацијци“, Радосав Милић „Касапски“, Тоја Милићевић и Милија Михајловић. Ови трговци су лиферовали робу и продавни-

цама земљорадничких задруга по селима, а и ситним трговцима и имали су по неколико радњи које су водили момци (филијале по селима).

Трговина се обављала и на пијацама и на вашарима. Пијаца у Соко Бањи постоји још од друге половине 19. века. На пијацу су долазили сељаци из читаве области и ту продавали своје производе, најчешће дрва, стоку и сточарске производе, а за време бањске сезоне — преко лета и ратарске производе и воће. Вашари — панађури су се одржавали три пута годишње и били су везани за верске празнике: Цар Константин и Царица Јелена (3. јуна), Преображење (19. августа) и Богородични Покров (14. октобра). Први вашар одржан је 1910. године. Приход општине од такса са тог вашара износио је 260 динара, а цене су се овако кретале: 100 кг пшенице 8 и 10 динара, а 100 кг кукуруза 6 динара итд.

а) **Данашња трговина.** — Одмах по ослобођењу трговина добија нови лик. Организована је у три сектора: општедруштвеном, задружном и приватном. По селима је заступљен задружни сектор и она је усредсређена у продавницама земљорадничких задруга које пољопривреднике снабдевају најнужнијом индустријском робом. Данас у свим селима у овој области има продавница земљорадничких задруга, које се робом снабдевају преко Савеза земљорадничких задруга у Соко Бањи.

У самој варошици Соко Бањи заступљена су сва три сектора, а преовлађује општедруштвени. Постоје два трговачка предузећа са по 6 продавница — „Озрен“ и „Пошет“, затим по једну продавницу имају комбинат гуме и обуће из Борова „Борово“ и „Вулкан“ из Ниша; једну продавницу предузеће „Буковик“ из Алексинца (колонијална); инвалидска књижара једну продавницу, две продавнице предузеће за промет месом „Моравица“ и у Читлуку (рудник Соко), трговачко предузеће „Победа“ из Књажевца има једну продавницу. Ова предузећа за своје продавнице набављају робу из већих центара као што су Ниш и Београд. Промет робе свих трговинских предузећа износио је 1948. године 70,297.000 динара, а 1954. године 270,579.000 динара, да би се ова цифра за следећих десет година удвостручила (подаци комуне Соко Бања). Поред ових трговачких предузећа у Соко Бањи, постоје и предузећа за откуп пољопривредних производа као и продавнице земљорадничке задруге. Трговачко предузеће Среског савеза земљорадничких задруга „Задругар“ откупило је у току 1954. године од земљорадничких задруга по селима као и од индивидуалних домаћинстава 80.000 кг сира, 1 вагон маслаца, 12 вагона пасуља, 10 вагона кромпира и око 400.000 комада јаја. Ови производи извезени су за Немачку и Италију преко извозних предузећа у Београду. Током 1964. године структура извоза из ове области се у неколико мења, јер већи број посетилаца Бање из године у годину и потражује све већу количину производа те се извоз углавном обавља после бањске сезоне.

Постоје две продавнице откупне станице „Кожа” из Крагујевца у Соко Бањи и две у својини среског савеза земљорадничких задруга. Ове продавнице откупе годишње 4 вагона кожа крупне и ситне стоке. Сирове коже се извозе за фабрике кожа у Зајечару, Крагујевцу и Вараждину.

Предузеће за промет месом у Соко Бањи „Моравица” дневно испоручује 200 кг мяса Санаторијуму „Озрен”, док количина утрошка мяса у самој Соко Бањи варира. Највећи откуп и клање стоке је за време бањске сезоне — преко лета, када се дневно троши до 1.000 кг мяса, док се преко зиме количина десет пута смањи.

Приватни сектор трговине представљају сами произвођачи пољопривредници, који се са својим производима појављују на тржишту у Соко Бањи и на вашарима. Пијачни дан у Соко Бањи је суботом. Нарочито је велика и јака пијаца за време бањске сезоне. Како је број гостију из године у годину све већи, то све више расте и потражња разноврсних производа на пијаци (првенствено поврћа). Поврће изнесе сељаци из села чији атар захвата и земљиште око реке Моравице. Последњих година на пијаци у Соко Бањи се појављују и баштовани — повртари из Алексинца и околине. Иначе се на овој пијаци стичу сва села области. Новчана вредност животних намирница продатих на пијаци за време бањске сезоне 1954. године износи преко 7.000.000 динара. Према подацима СО Соко Бања за 1964. годину ова цифра је поменуто године прешла 15.000.000 динара. Међутим, треба имати на уму да су и цене ове године готово удвостручене. Ваља напоменути да пољопривредно добро „Требич” из Соко Бање има своју продавницу на пијаци, у којој се продају најквалитетнији производи, те оно утиче на формирање цене на пијаци и спречава њихово подизање од стране приватних произвођача.

Вашари се у Соко Бањи одржавају као и раније, три пута годишње, само што је један померен за три дана раније. Сада се одржавају 3. јуна, 14. августа и 14. октобра. На вашарима се најчешће продаје стока. Као продавци се појављују сељаци из ове котлине и суседних области, а као купци, поред пољопривредника котлине, откупних предузећа и лифераната стоке појединих већих предузећа из Ниша, Светозарева, Крагујевца и Београда јављају се и пољопривредници из других крајева СР Србије. За веће градове (кланице) одлази стара и кржљава стока. Првенствено и најчешће се на вашарима срећу пољопривредници из источне Србије, који са свакога вашара отерају 50 до 100 грла крупне стоке. У област Велике Мораве сељаци отерају, такође, по 20 до 50 грла. Поред стоке на вашарима се продају и други пољопривредни производи. Између себе, по селима, сељаци производе не продају за новац, већ се ту врши размена. Тако пољопривредници из села са дна котлине (Трговиште, Бели Поток) дају ратарске производе (пшеницу и кукуруз) за дрва, сено и вуну; пољопривредницима из потпланинских села (Врмца, Мужинац, Сесалац, Рујиште итд.). Ову просту размену добара врше породице које су у сродству.

УГОСТИТЕЉСТВО

С обзиром да се Соко Бања налази на средини пута Алексинач—Књажевац и да је административно и управно средиште целе области, као и то да је већ од давнина позната као бањско, а данас и климатско лечилиште, у њој се морало појавити угоститељство, које је са своје стране утицало на развој Соко Бање. Напред је већ речено да је у Соко Бањи раније постојао велики број кавана, које су пружале угоститељске услуге онима који су овде долазили било да се лече преко лета или да за време вашара обаве потребну куповину. Крајем 19. века кавецije у Соко Бањи били су Цинцари и Лесковчани. Доцније, после првог светског рата, Лесковчани су били сопственици великих кавана, а поред њих и Сокобањчани почињу да отварају мале каване — крчме (то су чинили махом трговци који су имали доста новаца). Годишњи промет великих кавана кретао се до 500.000 динара, а мањих највише 100—200.000 динара.

Године 1944. у Соко Бањи је било свега три каване (ресторана) са укупно 272 постеље. Број запосленог особља износио је 28; исте године на исхрани у свима каванама је било 4.282 особе. Године 1954. број ресторана се повећао на 7, а број постеља на 350 са укупно 85 запослених лица. Те године је у свим ресторанима било на исхрани 6.230 лица. Намештеници у угоститељству су били током 1944. године из Соко Бање — бивше кавецije и кавански помоћници. Међутим, 1954. године, поред њих, већи број намештеника дошао је из Ниша и Београда (стручно особље — директори и пословође ресторана) и из угоститељских школа у Нишу и Београду (помоћно особље). На следећој табели дат је годишњи бруто приход и национални доходак од угоститељства у 1954. години (25):

Сектор	Вредност производње у 1954. г.	Трошкови репродукције	Национални доходак
Угоститељство	53.149	31.407	21.742

Овде се мора истаћи да се угоститељство знатно развило последњих десет година. Данас већ ресторани располажу са преко 500 постеља и преко 100 сезонско запослених лица (само преко лета за време бањске сезоне).

Као што смо видели, у локалима је стално запослено 85 лица, што значи да на један локал долази 12 лица.

За ову привредну грану карактеристично је да у Соко Бањи приватна домаћинства, њих око 250, издају намештене собе за време бањске сезоне и на тај начин убирају знатне приходе. Често се у летњим месецима може видети како власник куће спава у дворишту, под тремом, код амбара или под дрветом, јер је своје просторије

издао бањским гостима. Тај вид привређивања једног дела сокобањских домаћинстава знатно доприноси повећаном броју гостију с обзиром да су капацитети постојећих хотела мали. Тиме је лечилишту омогућено да прими знатно већи број корисника.

СОКОБАЊА И ДРУГИ ПРИВРЕДНИ ЦЕНТРИ

Варошица Соко Бања одувек је била, а и данас је једини центар области котлине. То је старо насеље, а појавило се на термалним изворима у јужном делу котлине. Име је добила по средњевековном утврђењу Соко Граду. Од овог града очувани су зидови, а има остатака и од четири куле и највише — бранич куле. Сводови су чврсто грађени и сачувани (31, 110—111). „Мисли се да је Соко Град из римског доба, али Каниц тврди да је српски. Што се у њему налазе римске цигле — он тврди да су оне донете доцније приликом презиђивања” (24, 778).

Први пут је поменуто у писаним споменицима пре више од два и по века. Познато је да су се седам година после опсаде Беча и великог турског пораза аустријски војници спустили на југ и отели Соко Бању од Турака 1690. године. 47 година касније, 1737.-ме; налазимо један опис Соко Бање од грофа Шметауа, који овако пише: „Велико село Бања дражесно је место; има један масонски замак који је како изгледа врло стар; има купатила за која се прича да су дивна . . . Она су саграђена од мермера и одржавају се са много чистоће, овамо Турци долазе из свих крајева па чак и из Азије” (31, 110—111).

Соко Бања је у току ратова за ослобођење од Турака, више пута била освајана. Први пут заузео је Хајдук Вељко 1808. године, већ 1809. године била је поново под турском влашћу, да би је руска војска заједно са српском ослободила 1810. године. После тога била је у српским рукама све до 1813. године. Када је 1833. године ова област припојена Србији онда је у Соко Бањи био суд за цео округ алексиначки све до 1835. године, када је премештен у Алексинац (24, 806—809).

Године 1860. ову област је посетио Феликс Каниц, а Барон фон Хердер упоређивао је изворе у Соко Бањи са изворима у Бад-гаштајну. Први покушај анализе термалних вода учињен је 1834. године, када су флаше са водом ношене на Универзитет у Беч. Каниц описује долазак кнеза Милоша на лечење у Соко Бањи овако: У купалиштима су се купали кнежеви официри и многи угледни људи, а „људи из ниже класе, сељаци, војници и послуга, скупљали су се око места где отиче вода из купатила и тамо су сасвим слободно прали своје ноге или купали децу”. Бања је тада била власништво државе — но она тада није много учинила за њу. Подигла је неколико зграда и кнежев конак чије су степенице непосредно водиле у

купатило, подигла је и једну зграду за госте и за канцеларије бањског лекара. Године 1864., Каниц је по други пут посетио Соко Бању али опет није нашао „каде за купање, стазе за шетње, ресторане и кафане, једном речи није нашао ни најобичније удобности” (6, 52—55).

Соко Бања је одувек била привредно, административно и управно средиште целе области котлине. Од 1833. године она је била далеко знатније место од Алексинца; „ово се види и по томе, што је после 1833. године, када је Србији и стварно припало и оних шест округа, што су догле противно уговорима Турци били задржали, најпре Бања била окружно место за тај крај па тек после, од године 1835 Алексинац” (34, 790—791). Од 1836. до 1883. године у Соко Бањи је било седиште Среза бањског окружја алексиначког, од 1883. до 1894. године седиште (краљевско српског) начелника Среза бањског, од 1894. до 1900. године (краљевски српски) Срез бањски, а од 1900. до 1915. опет седиште (краљевско српског) начелника Среза бањског. Од 1915. па све до 1955. године Соко Бања је била седиште Среза сокобањског. Године 1955. овај Срез је припојен нишком срезу, а у оквиру бившег сокобањског образоване су две општине — комуне, једна са седиштем у Соко Бањи, а друга са седиштем у Читлуку. Општина у Читлуку је, по новој реорганизацији Среза, припојена општини у Соко Бањи, тако је Соко Бања постала седиште целе котлине, као и раније када је била седиште Среза.

Осим наведене административно-управне функције, Соко Бања је била и привредно средиште области. Као што смо видели, сав привредни живот је био оријентисан према Соко Бањи, јер је она била најближе и најпогодније тржиште за сва села у котлини. Дале, Соко Бања је била познато бањско лечилиште још за време Турака. Међутим, здравственој служби у овој области врло мало се поклањала пажња, нарочито у периоду од 1919. до 1945. године. У ово време постојала је у Соко Бањи болница са 15 постеља општег одељења и била је смештена у приватној кући. Тек 1926. године саграђена је зграда за болницу и она је 1939. године имала само 27 постеља и једног лекара, који је истовремено био и управник бање са укупно 7 запослених лица. Годишње је кроз ову болницу пролазило око 600 болесника са око 5.000 болесничких дана. Потребе становника ове области биле су далеко веће, те су они били упућени на приватног лекара, који их је лично лечио или упућивао у суседне болнице.

Одмах по ослобођењу здравственој служби у овој области поклања се велика пажња. Већ 1947. године болница је проширена и има укупно 52 постеље. Током 1945. године набављен је рентген апарат, а 1952. године отворена је лабораторија за преглед крви и др. Кроз болницу данас пролази око 1.800 болесника годишње са приближно 14.000 болесничких дана. На следећој табели дат је преглед стања болнице и њен буџет за 1939. и 1954. годину (25):

Година	Број болесничких постеља	Број болесничких дана годишње	Годишњи буџет динара
1939	27	600	300.000
1954	52	1.800	2.500.000

На жалост, капацитет болнице до данас није повећан те опет онај већи број болесника који не може да се лечи у овој болници одлази за Ниш.

Поред болнице, по ослобођењу са приступило и отварању других здравствених установа. Године 1945. отворена је среска народна амбуланта, 1946. антитуберкулозни диспансер, 1947. зубна амбуланта и санитарна инспекција и 1948. народна амбуланта у Читлуку (ради у саставу амбуланта у Соко Бањи). Осим ових здравствених установа, постоје Санаторијум „Озрен” и Управа бањског лечилишта. Такође у циљу збрињавања деце палих бораца и осталих ратних си- рочади основан је и средњешколски дом.

Зграда у којој је смештен Санаторијум „Озрен” довршена је 1939. године и била је намењена одмаралишту бивше жандармерије. Али до 1941. године ово одмаралиште није отпочело са радом те га те године тадашње министарство народног здравља и социјалног старања откупљује и отвара Санаторијум за плућне болеснике са капацитетом од 200 постеља. Већа пажња му се поклања од 1945. године, када указом постаје санаторијум републичког значаја и ради са пу- ним капацитетом. Но како се указује потреба за много већим капа- цитетом то се ускоро проширује на још 100 постеља, те данас може да прими преко 300 болесника.

Кроз Санаторијум је од ослобођења до данас (1964. година) прошло преко 10.000 болесника. Недалеко од старог изграђен је још један специјализован Санаторијум намењен лечењу туберкулозе очију.

До 1941. године Управа Бање је имала једног хонорарног ле- кара и то само за време бањске сезоне — летњих месеци. Годишњи буџет износио је око 100.000 динара, што значи да је у периоду од првог до другог светског рата буџет износио једва око 2 милиона динара. После ослобођења отвара своје виле за становање посети- лаца, те тако данас достиже капацитет до 210 постеља. Током 1952. године постављен је стални лекар, а 1953. године отворена је и ла- бораторија у којој се врше сви потребни лабораторијски прегледи, те је за релативно кратко време до 1955. године извршено преко 900 анализа.

Како се кретао број посетилаца бање пре рата и данас види се из наредне табеле (Податке ставила на расположење Управа бањ- ског лечилишта):

Година	1933	1937	1940	1942	1946	1948	1950	1952	1954
Број посетилаца	1.240	1.745	2.593	1.571	1.924	4.943	4.207	5.552	6.016

Треба свакако истаћи да се подаци за 1933., 1937. и 1940. го- дину не слажу са званичним подацима који су објављени у стати- стичком годишњаку краљевине Југославије (1933. и 1937.) и необјав- љеним подацима Министарства трговине и индустрије (1940.). Пре- ма њиховим подацима, 1933. године је било 1.566 посетилаца, 1937. — 1.471 и 1940. — 2.271 (29, 39).

Према подацима добијеним од Управе лечилишта током 1958. и 1959. године, Соко Бања је имала око 7.000 посетилаца. Током 1964. године, пак, тај број се попео на близу 8.000. Посебно треба истаћи да се запажа све већи број посетилаца не само из читаве наше земље, већ се задњих година запажају и странци; међу њима има: Чеха, Немаца, Аустријанаца, Швеђана и Данаца.

Као што се види, број посетилаца бање је сваке године све већи. С обзиром на лековитост и квалитет радиоактивних термалних вода, број посетилаца би био далеко већи само да су повољније сао- браћајне прилике и везе Соко Бање са Алексинцом, односно Кња- жевцом. Дешава се за време сезоне да гости — болесници чекају на превоз у Житковцу на железничкој станици по 24 часа, јер нема до- вољан број аутобуса. Исто тако, у ово време, и одлазак из Соко Бање представља читав проблем, јер се некада мора чекати за ау- тобуску карту и по читаву ноћ. Разуме се, ови су проблеми актуелни само 2 до 3 месеца годишње, управо за време бањске сезоне. Умно- гоме би решио проблем и добар асфалтиран пут јер би број ино- страних гостију, који долазе својим колима, био свакако већи.

Постоји још један проблем лечилишта који прети да за крат- ко време отпочне са ограничавањем броја посетилаца бање, а то је појава расхлађења воде у врелу „Преображење”, о чему је раније било више речи. На жалост, за сада не постоје никакви подаци о финансијском ефекту овог феномена, с обзиром да број посетилаца расте сваке године, а и проблем није још увек акутан.

По подацима Управе бањског лечилишта у Соко Бањи, оно је активно и издржава се из сопствених средстава. Годишњи приход креће се од 5 до 7 милиона динара. Да би се повећао капацитет и омогућио боравак већег броја посетилаца Управа лечилишта је пре- узела градњу једног хотела. Овај хотел ће свакако много допринети повећању постојећег капацитета лечилишта, а што је неопходно с обзиром да се овде са успехом лечи велики број болести као што су: реуматична обољења и зглобова; болести поремећеног промета ма- терије и исхране (шећерна болест, уратична дијатеза, подагра, дечја дијатеза, скрофулоза); живчана обољења и поремећаји; обољења

женских органа; болести органа за дисање и органа за варење; болести бубрега и бешике; болести крвних жила и крви; лечење малокрвних и рековалесцентних; болести коже и очију; болести унутрашњих (ендокриних) жлезда; лечење туберкулозе. Најзад, Соко Бања се препоручује и деци и одраслима на лечење специфичном климом, нарочито при потреби промене поднебља, боравка на чистом ваздуху, сунцу и планинској свежини код болести органа за дисање; после прележаног запаљења плућа и плућне марамице; код почетне форме плућне туберкулозе. Сокобањска клима повољно утиче и код: срчане мане, разних болести крви, бубрега и теже артериосклерозе; код мале, јако ослабеле деце и реконвалесцената; код деце оболеле од разних нервних болести. „Ова бања са својом благом климом, шумовитом околином, дивном планинском водом за пиће испуњава све услове да се назове нашом најбољом децом бањом, јер је најпогоднија за њихов опоравак” (6, 78).

Одмах по ослобођењу, бивши Срески народни одбор основао је децји дом у Соко Бањи. У њему су смештена деца палих бораца и жртава фашистичког терора, деца чији су родитељи болесни од туберкулозе или којих других заразних болести, деца са једним родитељем који није у могућности да их издржава, деца морално посрнућих родитеља, деца људи који су на издржавању казне у затворима и слично. Кроз дом је до данас прошло преко 300 деце; данас их има 50, што значи да је преко 250 отишло из дома на даље школовање.

Соко Бања је одувек била не само привредно, већ и културно-просветно средиште. Пре другог светског рата у овој области је било 20 основних школа и једна нижа гимназија у Соко Бањи. Данас има 25 основних школа и две осмогодишње (у Мужинцу и Читлуку), затим школа ученика у привреди, забавиште за претшколску децу и гимназија у Соко Бањи.

Пре другог светског рата биоскопа у овој области није било, а после рата радио је биоскоп у кавани у Соко Бањи са старом апаратуром. Доцније је набављена нова, а адаптиран је задружни дом и претворен у биоскопску дворану. Током 1954. године приказана су 104 филма и дато 312 представа, којима је присуствовало 35.283 гледалаца. Задњих година се одржава тај број између 120 и 140 представа годишње, али се годишњи број посетилаца зато пење на преко 50.000.

Културни ниво становништва осетно се диже, првенствено у Соко Бањи, а знатно спорије у селима. Године 1944. у целој области било је 50 радиопретплатника, 1954. године 300, да би 1964. године тај број прешао 500. Истовремено, данас у целој области има и већи број транзисторских пријемника.

Производња и потрошња електричне енергије такође стално расте. Током 1944. године електрична централа на Озрену, уз помоћ електричне централе у Соко Бањи, произвела је 60.000 квч, а 1952. године произведено је за потребе становништва 92.524 квч са проме-

том од 4.300.000 динара. Током 1953. године — Народни одбор Среза сокобањског обезбедио је кредит од 8 милиона динара помоћу кога је изграђен далековод високог напона од 35 кв у дужини од 11,800 км, којим је Соко Бања, повезана са рудником Соко. Преко овога далековода напада се електричном енергијом Соко Бања, Санаторијум „Озрен” и четири села ове области.

На пољу грађевинарства у периоду од свршетка рата до данас постигнути су знатни резултати. Изграђено је 6 задружних домова, 6 стаја за стоку, 3 коша за смештај кукуруза, један је у изградњи у Соко Бањи и 4 магацина за пшеницу. Осим тога, подигнуто је 5 школских зграда и то у селима: Богдинцу, Жучковцу, Поружници, Сесалцу и Трубаревцу. Преуређен је задружни дом у Соко Бањи и претворен у биоскопску дворану. Управа бање извршила је адаптацију купатила „Бањица” а подигнут је и заштитни зид од Моравнице, око овог купатила; изграђен је прилазни пут до купатила, засут туцаником и уваљан. Изграђене су две модерне млекарне (у Соко Бањи и Мужинцу). Изграђен је и спортски стадион у Соко Бањи на Подини.

У изградњи је велика школа, једна стамбена зграда и робна кућа у Соко Бањи. Предвиђено је да се у приземљу робне куће отворе трговине и канцеларије, а на спрату гостинске собе. Упоредо са тим у изградњи је и нов хотел на месту бившег ресторана „Соко Град”. Спрат овог хотела ће, према пројектима, бити повезан са спратом робне куће и на њему ће бити гостинске осбе. Генералним планом је предвиђено да се у центру насеља граде зграде са једним спратом и да он буде углавном административно-управни део, а зграде за становање градиће се према Моравици (32, 210).

А сада да видимо какав изгледа топографски развој Соко Бање. Насеље се појавило и развило најпре око термалних извора. Тек касније током 19. века нови досељеници су градили куће и насеље проширивали дуж пута према Алексинцу. Тако и данас оно има карактеристичан друмски тип. Крајем 19. и почетком 20. века куће су грађене и према Подини, јужно од термалних извора. У најновије време, после другог светског рата, настаје нова фаза у топографском ширењу Соко Бање. Сада се она почиње да шири према северним падинама Озрена дуж пута Соко Бања—Санаторијум „Озрен” и северно од старог насеља на плодној равни Моравице. Ово из тог разлога што велики број домаћинстава прима, за време бањске сезоне, госте, те уколико су куће много удаљене од купатила, онда се ретко и тешко решавају гости да изнајме стан. То је и основни разлог да се плодна равница према Моравици претвара у насеље. Исто тако у последње време и некадашња ледина „Подина” сада постаје све насељенија и представља модерну четврт Соко Бање.

Интересантно је истаћи и то да се никада насеље није ширило према истоку дуж пута Соко Бања—Књажевац. Разлог ове појаве је тај што је Превалац доста висок а нема воде — издан је дубока ге је због тога тамо, никао мали број зграда, углавном занатлија и

то између два светска рата. Може се поставити питање: откудa баш занатлије да населе овај део? Ово због тога што сва села источног дела котлине за долазак на пијацу у Соко Бању користе овај пут те су им тако ове занатлије биле на удару.

Утицај који врши Соко Бања на целу област је врло велики. Захваљујући томе што је Соко Бања климатско и бањско лечилиште, формира се током времена нов привредни лик њене непосредне околине. С обзиром да за време бањске сезоне долазе гости из свих крајева наше земље то је веће и мешање становништва овога краја са њима. Уз то, под утицајем потражње тржишта почиње да се јавља специјализација робне производње — то јест све већа пажња се поклања ратарству и то повртарству — гајењу разних врста поврћа које се раније нису гајиле. То се првенствено одражава у селима у непосредној околини Соко Бање (у долинском појасу). Како је број гостију из године у годину, као што смо видели, све већи, то Соко Бања више није потрошачки центар само области котлине, већ сада она постаје и тржиште за удаљеније произвођачке области (околине: Алексиња, Бољевца, Књажевца, Сврљига). Та повећана потражња тржишта за време бањске сезоне не одражава се само на села у долинском појасу и повртарству, већ се осећа и на побрђу где се полако временом све већа пажња поклања воћарству, а у потпланинским селима — производњи квалитетнијих млечних прерађевина (сира, маслаца, качкаваља итд.). Уз све то и повећана потрошња свежег млека изазива веће гајење крупне стоке у долинском појасу.

У најновије време појавио се још један нови потрошачки центар, рудник „Соко“ у Читлуку. Он још нема своју пијацу, већ се радници и службеници рудника снабдевају са пијаце у Соко Бањи. Треба истаћи и то да је из дана у дан све већа потражња угља, а упоредо са њом расте и производња и број стално запослених лица у руднику, те расте и потражња пољопривредних производа. Према томе, у блиској будућности он ће добити свој пијачни дан и постаће нов пијачни центар. Рудник има биоскоп те је на тај начин становништву овог дела котлине, које је знатно удаљено од Соко Бање (Сесалац, Милушинац, Рујиште, Орешац и Церовица), омогућено културно уздизање. На овај начин полако, али сигурно, овај део котлине мења лик. Изграђена је рударска колонија, постављена разгласна станица тако да се постепено ствара једно ново (рударско) насеље Соко, поред сеоског насеља Читлука. Развој овог новог насеља изискује потребу за отварањем пијаце и тежи за ослобођењем зависности од сокобањског тржишта. Карактеристично је за ово насеље да оно још није почело да се формира и добија своје језгро. Захваљујући близини Соко Бање и погодности да се налази на главном путу (Соко Бања—Књажевац), рудник подиже стамбене зграде за своје службенике у самој Соко Бањи, у оном делу насеља, који се топографски налази у долини Моравице, у источном делу насеља.

Везе села са варошицом Соко Бањом су доста повољне, нарочито оних која се налазе у долинском појасу или недалеко од главног друма (о томе је било више речи у одељку о саобраћају). Као

што смо видели, сва насеља у Сокобањској котлини су административно и привредно везана за Соко Бању, те се сваки скок у привредном животу Соко Бање неминовно одражава и на осталим насељима.

Али, треба истаћи да се поред Соко Бање, а доцније и Читлука, појављују као мања привредна средишта и сеоска насеља, чији се привредни живот, нарочито од децентрализације привреде, извршене после 1951. године, одвија преко земљорадничких задруга. Ове врше и снабдевање сеоског становништва разном индустријском робом а, с друге стране, оне служе и као сабирне станице за откуп вишкова пољопривредних производа становништва села. Најзад, не треба мимоићи ни значај појата, привремених сточарских насеља, нарочито по ободу котлине, пошто се и у њима одвија извешан привредни живот: прикупља се млеко и производе млечни производи и одавде дотурају до главног насеља котлине — Соко Бање.

ЗАКЉУЧАК

1. Измена географског лика котлине

Из изложеног приказа привредне структуре котлине јасно се уочавају, у зависности од морфолошких и климатских чинилаца, три привредне целине: долински појас, прелазни појас — побрђе и планински појас. У свом животу током друштвено-историјског процеса ова три појаса имала су различите функције и друкчије него данас служила потребама људи.

Колико смо могли пратити развој и преображај долинског појаса, установили смо да је он некада, пре стотину година, био под густом шумом топола, баровит и подводан. У развоју друштвено-економских момената и овај је појас полако почео да мења лик: тополе су нестајале, а њихово место почеле су да заузимају влажне културе (кукуруз и конопља). Најзад, у трећем периоду живота, који одговара нашим данима, са порастом броја становника, већим порастом броја посетилаца Соко Бање и општим подизањем културног живота становника и овде је долински појас добио још једну нову намену, други географски лик. Сада су углавном баште заузеле овај предео и то нарочито у појасу приградске привреде Соко Бање.

Као и претходни, и прелазни појас је за последњих сто година одиграо различиту улогу у животу људи ове области. Раније су на теменима коса биле куће котлинских насеља, а шума се спуштала ка долинском појасу. Где-где шума је била искрчена у виду мозаика за потребе ратарства. Привредног живота према планини у том првом времену тако рећи није ни било, док се према нижем појасу становништво није ни спуштало због присуства Турака. Нешто доцније, од четрдесетих година прошлога века, шума на побрђу се нагло крчи, нови досељеници ограђују своја имања и прелазни појас постаје сада један од основних појасева привредног живота, док се са темена коса куће спуштају у речне долине, да би на овом про-

стору остале ливаде и пашњаци. У најновије време, у трећем периоду живота ове области, побрђе има прворазредни значај у привредном животу становништва. Већ у периоду између два светска рата, а нарочито данас, шума је потпуно нестала, и прелазни појас је претворен у ратарске површине сувих култура, мада се и кукуруз ту јавља, а данас нарочито све веће површине почињу да освајају воћњаци и, нешто мање, виногради, тамо где су им природни услови дозволили. Овај појас постао је тако и најглавнији са привредног гледишта.

И планински појас је исто тако изменио свој географски лик. Некада, за време о коме говоримо, он није био од особитог значаја за становништво области ове котлине. Људи су држали стоку на побрђу које је било под шумом, недалеко од својих кућа, па се трагови колиба још и данас могу наћи. Међутим, нестајањем шума и пагњака на побрђу, овај појас добија већи значај. Сада се привредни живот људи упутио ка њему и бројно сточарство користи његове ливаде и пашњаке. Али треба истаћи да привредни значај овог појаса није исти на свим странама котлине. На северној страни, на падинама Ртња, где је шума већ одавно нестало и где има пространих пашњака као и релативно добрих услова за напајање стоке, сточарство је знатно развијено. На јужној страни котлине општедруштвена шума је почела све више да се пење ка врховима Девнице и Озрена и да смањује простор за напасане стоке. Млада шума, која се у последње време нарочито интензивно подиже, тако рећи већ је дошла до врха Девнице, а простор под ливадама добија изглед једне капе, чиме се смањила и база за екстензиван развој сточарства. Исти је случај и са западном страном котлине, изграђеној од шкриљаца и са доста воде, тако да ни она данас не игра значајну улогу у развоју екстензивног сточарства и друге привредне делатности становништва. Најзад, источни део планинског појаса, представљен голим и безводним кречњацима у врло скученом обиму служи потребама људи.

Ове разонликости поменутих појасева неминовно упућују становнике на допуну производње и на коришћење свих појасева у привредном погледу. Тако се најчешће дешава да и сеоски атари имају привредне површине у сва три појаса, али је још чешћи случај да у свим овим појасевима становници имају разбацана имања.

2. Привредни значај котлине и њен перспективни развој

Из свега изложеног се види да је ова област, због својих термалних извора, била позната од давнина. Јасно се примећује и то да је целокупан привредни живот области био везан за Соко Бању и зависио од развоја ове варошице, иначе управног, административног и привредног средишта. Главна привредна грана целе ове области одувек је било сточарство. Међутим, после првог светског рата, у долинском појасу ратарство заузима све видније место, док је сточарство задржало предност у потпланинским седима.

По свршетку другог светског рата Соко Бања, као административни и привредни центар целе котлине, постаје све посећеније бањско и климатско лечилиште становника из свих крајева наше земље. Подизањем санаторијума за плућне болести „Озрен“, касније и санаторијума за туберкулозу очију, искоришћене су природне погодности за негу и лечење оболелих. Баш та чињеница да ова област постаје све посећенија и све познатија доприноси и већој привредној активности њеног становништва и делимичној измени њеног привредног лика.

Да би се добила јаснија слика привредне активности ове области, мора се видети које место она заузима у односу на Срез коме припада, а посебно у односу на ужу Србију. Док у овој области на 100 становника долази 57,1 ха оранице, дотле у Срезу нишком на 100 становника долазе 52,1 ха, а у ужој Србији 49,4 ха. Из овога се види да у погледу ратарских површина ова област стоји боље од Среза, односно од просека уже Србије. Но мора се имати на уму да је овде квалитет земље, као што смо напред видели, знатно слабији у односу на овај у Србији. Што се тиче воћарства оваква је слика: на једног становника долазе у области ове котлине 11,1 родних стабала уопште, у Срезу нишком 8,4, а у Србији 10,9. Овај однос је другачији према пољопривредном становништву. Према томе, у погледу броја родних стабала ова област боље стоји од средњег и републичког просека, али у погледу воћарске производње слабије, јер су приноси мали. У виноградарству ова област слабије стоји од средњег и републичког просека. Тако на 100 становника у Сокобањској котлини долази 1,8 ха винограда, у Срезу 3,9, а у Србији 2,3 хектара. Велике се површине у овој области налазе под ливадама и пашњацима: 22,4% укупне површине у Срезу или 1,27% од укупне површине под ливадама и пашњацима у ужој Србији. Даље, анализа сточарства даје ове резултате: на 100 становника овде долазе 3,7 коња, у Срезу 2,5, а у Србији 4,1; говеда овде 36,7, у Срезу 27,5, а у ужој Србији 35,3. Као што се види, однос броја крупне стоке према становништву повољнији је у овој области него у Срезу и Србији. Што се тиче ситне стоке овакав је однос: свиња на 100 становника овде долази 34,0, у Срезу 25,0, а у Србији 31,0; оваца на 100 становника овде долазе 250,4, у Срезу 131,1, а у ужој Србији 111,1. Живине у овој области на 100 становника долазе 219,8 комада, у Срезу 176,0, а у ужој Србији 177,8 комада. Према томе, из овога се види да је област претежно сточарска и да преовлађује ситна стока, углавном овца. И природни услови су врло повољни за развој ове привредне гране, те би у том правцу требало и тежити у даљем привредном напретку.

Сокобањска котлина је изразито пољопривредна област јер у бруто продукту пољопривреда учествује са 69,2%, а у националном доходу са 77,7%. За пољопривредом долазе индустрија и рударство са 18,5% у бруто продукту и 12,5% у националном доходу; занатство — 4,6%, односно 4,1%, угоститељство 3,6% односно 2,3%, трговина 3,3% односно 3,1% и саобраћај 0,8% односно 0,2%.

У односу на национални доходак Среза и уже Србије ова област учествује са овим процентом: у дохотку Среза нишког са 4,23%, а у дохотку уже Србије са 0,36%. Ово се односи на укупан национални доходак. Међутим, проценат учешћа у националном дохотку Среза и уже Србије по привредним гранама овако изгледа (26):

Област	Процент учешћа					
	У индустријско-рудар.	У пољопривреди	У саобраћају	У трговини	У угоститељству	У занатству
Срез 1954.	0,96	11,59	0,39	2,78	11,44	6,69
Србија	0,11	0,75	0,03	0,08	0,73	0,53
Срез 1964.	1,09	12,66	0,20	2,15	17,16	2,60
Србија	0,14	0,90	0,02	0,12	0,78	0,20

Као што се из обе табеле види, највећи проценат учешћа појединих привредних грана Среза и уже Србије је код пољопривреде и угоститељства. Ова се појава да објаснити прво пољопривредним карактером области, а онда и зато што је Соко Бања познато бањско и климатско место наше земље, те као такво за време бањске сезоне (преко лета) има знатан број посетилаца из свих крајева наше земље, којима су, опет, потребне угоститељске услуге.

У новим друштвеним условима води се велика битка за привредно уздизање земље и неоспорно та битка мора бити протегнута и на ову област. Пре свега, ради унапређења ратарства нужно се поставља питање реорганизације култура и развоја повртарства. Треба настојати да се долињски појас (алувијалне равни Моравице и њених притока) првенствено искоришћава за гајење влажних култура и развој повртарства. Прелазни појас, побрђе, искоришћавати за стрна жита и гајење грмног биља, а у вези са тим створити услове за интензиван узгој стоке. Планинске пределе треба пошумљавати и подизати пашњаке, а обавезно избегавати гајење кукуруза (на 700 до 800 метара надморске висине — атари потпланинских села испод Ртња), пошто њему овде не одговарају природни услови.

Постоје могућности и за мелиорацију, наиме, у долинама Градашничке и Врмџанске реке за наводњавање има преко 200 хектара земљишта. Треба настојати и искористити постојеће могућности за ово наводњавање.

Прелазни појас, побрђе, пружа повољне услове за развој воћарства; зато би требало већу пажњу посветити подизању воћњака на већим површинама. С обзиром на оштрије климатско поднебље и велике мразеве, у виноградарству би се могла гајити, уместо осетљивих стоних сорти грожђа, пловина која подноси веома ниске температуре, и до -30°C , а поред ње у мањој мери и прокупац (о овоме је било више речи раније).

Како је котлина веома погодна за бављење сточарством, требало би боље искористити природне погодности и посветити већу пажњу квалитетнијим расама стоке. У вези са тим, оснивање већих

сточарских фарми омогућило би и бољи развој сточарства код приватног сектора, који је најбројнији. Такође би требало изградити на јужним падинама Ртња цистерне у којима би се сакупљала кишница и снежница, тако би и са те стране било могуће држати на пространим пашњацима Ртња скоро неограничен број стоке што у овим условима данас није могуће. У долињском појасу, а у вези све веће потражње млека преко лета у Соко Бањи, подстиче се нега крупне, млечне стоке и гајење крмног биља. И ту се поставља питање држања чистијих, племенитијих раса стоке. Сматрамо да би обавезно требало увести продуктивну сименталску расу, али поред ње покушати са увођењем у гајење источно-фризијског говечета, јер је оно већ дало добре резултате на неким пољопривредним добрима, а и приватним домаћинствима у Србији (Поморављу).

Недовољна пажња се поклања изградњи Соко Бање, иако је то данас једна од најбољих бања у нашој земљи. Главни проблем је смештај болесника за време бањске сезоне, као и њихов превоз од Алексинца до Соко Бање (овај проблем је унеколико решен после пуштања у саобраћај аутопута, јер сада саобраћају директни аутобуси Београд—Соко Бања, у коме учествује и београдско транспортно предузеће „Ласта“). На број посетилаца бање утиче недовољан број хотела и рђав смештај у приватним кућама, те се нужно поставља питање изградње хотела и већег броја вила. Хотел чију је изградњу преузела Управа бањског лечилишта, не решава умногоме овај проблем, већ само делимично.

Чист планински ваздух и добра вода, као и знатна надморска висина, утицали су да почне изградња одмаралишта. Како се доцније показало да су овде врло повољни услови за лечење плућних болести, то је уместо одмаралишта отворен Санаторијум, који данас има савезни значај. У вези са тим, пре две године отворен је још један за лечење туберкулозе очију. Требало би те погодности још боље искористити па изградити и радничка одмаралишта, каква иначе постоје у Словенији.

Ради привредног унапређења и побољшања животног стандарда становништва, нужно се поставља питање решења саобраћајног проблема. Већ смо видели да неповољне саобраћајне прилике негативно утичу на све привредне гране, те је стога решење овог проблема од необично великог значаја. У вези са тим поставља се питање, какве се мере могу предузети? По нашем мишљењу, изградња савременог пута било би најбоље решење. У ту сврху би се могла искористити делимично траса железничке пруге коју је поставило белгијско акционарско друштво од Бићевца до Столовца (подножје Буковика) за експлоатацију шуме са Буковика. Ова траса би се могла продужити преко Буковика (или тунелом) у Сокобањску котлину и даље поред Соко Бање за рудник Соко и Књажевац.

Побољшање садашњих саобраћајних прилика могућно је изградњом бољих путева и знатним повећањем возног парка како путничког (аутобуси) исто тако и теретног (камиона).

Посебно место, у привредном животу области, треба свакако да заузме још једна привредна грана, којој до сада није придаван велики значај, а то је туризам. Услови за развој ове привредне гране су повољни. Природне лепоте ове области могу се скоро потпуно употребити са познатим туристичким пределима Словеније и других познатих туристичких крајева наше земље. Нешто због рђавих комуникација, а нешто због неинтересовања самог становништва ове котлине, ова привредна грана није заузела видније место. Извесни кораци у том погледу су већ учињени: то је Сабор хармоникаша Србије, али све то није довољно према могућностима.

Најзад, као што смо видели, привредни живот свих насеља ове области везан је за варошицу Соко Бању, те би њена већа изградња и подизање, имали видног утицаја на сва насеља и целокупан живот Сокобањске котлине.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. П. С. Јовановић: Бања, Насеља и порекло становништва, књ. 17, Београд 1924.
2. П. С. Јовановић: Геоморфологија Сокобањске котлине, Гласник СГД, св. 9, Београд 1923.
3. Ј. Цвијић: Ртањ, Гласник СГД, св. 2, Београд 1912.
4. Ј. Цвијић: Структура и подела планина Балканског Полуострва, Глас СКА, XLIII, Београд 1902.
5. Ј. Цвијић: Пећине и подземна хидрографија у Источној Србији, Глас СКА, XLVI, Београд 1895.
6. М. Дуњић: Соко Бања — радиоактивна бања, климатско место, планинско летовалиште, Београд 1936.
7. М. Милосављевић: Климатографска скица НР Србије — Хидротехничке мелиорације у НР Србији, Институт за водну привреду НР Србије, Београд 1951.
8. Р. Радојковић: Клима Соко Бање, Београд 1907.
9. Савезна управа хидрометеоролошке службе, Катастар водних снага Југославије, слив Јужне Мораве (IV Посебни подаци).
10. Ј. Гавриловић: Речник географско-статистички Србије, Београд 1846.
11. Државопис Србије, св. III, IV, и V. за године 1866. и 1867.
12. Државопис Србије, св. XVI, за 1884. годину.
13. Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. XII 1910. год., књ. V., Београд 1911. год.
14. Претходни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год., Општа државна статистика, Сарајево 1932.
15. Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. год., књ. I., Београд 1937.
16. Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948. год. Становништво по полу и домаћинствима, Београд 1951.
17. Први резултати пописа становништва у НР Србији од 31. марта 1953. год. Завод за статистику и евиденцију НР Србије, св. 3.
18. М. Поповић: Крагујевац и његово привредно подручје, Посебна издања ГИ САН, књ. 8, Београд 1955.
19. Градска архива Ниша, Сокобањско начелство (несрећена).

20. Статистика Краљевине Србије. Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљ. Србији за 1904. годину, књ. XXXI. Београд 1913.
21. Н. Констандиновић: Развој наше привреде по Петогодишњем плану, I део, Београд 1948.
22. Б. Дробњаковић: Д-р Тихомир Ђорђевић, Гласник Етнографског института САН, књ. 1—2, Београд 1952.
23. Н. Вучо: Распадање еснафа у Србији. Посебна издања Историјског института САН, књ. 5., Београд 1954.
24. М. Ђ. Милићевић: Кнежевина Србија, Београд 1876.
25. Извештај о стању привреде Среза сокобањског за 1954. годину.
26. Подаци из Статистичког завода СР Србије, Београд.
27. В. Петковић, К. Петковић, М. Луковић, и В. Миловановић: Геолошка карта Краљ. Југославије, лист „Параћин” 1:100.000, Београд 1933.
28. В. Петковић: Геолошка карта Краљ. Југославије, лист „Зајечар” 1:100.000, Београд 1933.
29. Д. Тирнанић: Промет посетилаца у важнијим бањама НР Србије, Прикази и студије, бр. 21, Завод за статистику НР Србије, Београд 1957.
30. М. Савић: Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, VIII. део, Сарајево 1930.
31. F. Kantz: Serbien, Land und Bevölkerung, knj. II., Leipzig 1909.
32. Хр. Стојановић: Соко Бања; Градови и насеља у Србији — развој, урбанистички планови и изградња 1946.—1951., у редакцији М. Митровића, Београд 1953.
33. Ј. Ненадовић: Бање, морска и климатска места у Југославији, Београд 1936.
34. В.л. Карић: Србија — Опис земље, народа и државе, Београд 1888.
35. М. Лутовац: Миграције и колонизације у Југославији у прошлости и садашњости, Гласник Етнографског института САН, VII., Београд 1958.
36. В. Миленковић: Економска историја Београда, Београд 1932.
37. Ј. Цвијић: Балканско Полуострво и Јужнословенске земље, књ. I., Загреб 1922. (стр. 158—176).
38. Н. Марић: Бање у Југославији, Београд 1955. (стр. 82—86).
39. Ј. Цвијић: Геоморфологија, књ. I., Београд 1924. (стр. 575).
40. З. Сучић: Прилог познавању геолошког састава планине Озрена и Девике (Источна Србија), Геолошки Анали Балканског Полуострва, књ. XXI., Београд 1953. (стр. 77).

R é s u m é

Dr. Branimir Dakić

BASSIN DE SOKOBANJA

— Étude de géographie économique —

Le bassin de Sokobanja est situé entre les montagnes de Rtanj au nord, d'Ozren, de Leskovik et de Devica au sud et entre les vallées de la Morava à l'ouest et du Timok à l'est. La région entière est connue sous le nom de Banja et elle occupe la superficie de 515 km². Ce bassin relie, par le défilé de Skrobnik d'un côté et le défilé de Bovan de l'autre, les régions fluviales de la Morava et du Timok et a, par conséquent, le caractère de transit. A partir de l'année 1833 jusqu'au mois de juin 1955 Soko Banja (localité principale et la plus grande de la région) était le siège de l'arrondissement; aujourd'hui, elle est le siège de la commune à laquelle appartiennent tous les villages qui formaient son ancien arrondissement.

Dans la structure géologique de la région de ce bassin sont représentées principalement les roches sédimentaires, ensuite les schistes cristallins et les roches volcaniques. Le fond du bassin est rempli de sédiments néogènes (pliocènes). Il est baissé le long des failles dont la principale suit la direction de la parallèle, du côté nord des montagnes de Devica et d'Ozren; c'est sur cette faille que se trouvent aussi les sources thermales et le bassin y est baissé le plus. Du côté nord de la région se trouve une autre faille dans la direction de la parallèle. Outre ces failles-ci se distinguent aussi deux failles de direction du méridien. Pendant le pliocène le bassin était comblé par un lac qui a laissé des traces derrière lui, telles que les argiles, les marnes et les sables et dans les parties les plus élevées les cailloux riverains.

La région du bassin de Sokobanja peut être divisé en trois ensembles, à savoir: la zone de vallée (252 à 390 m), la région montueuse — zone de transition (jusqu'à 420 m à l'ouest et jusqu'à 600 m à l'est) et la zone montagneuse (de 420 resp. de 600 m jusqu'à 1560 m au nord et de 420 m jusqu'à 1174 et 1186 m au sud). On y a observé plusieurs pénéplaines parmi lesquelles la plus importante est celle de 720 m d'altitude puisqu'il y règne le régime du karst endigué. Les vallées fluviales sont plus marquées au fond du bassin au-dessous de 600 m d'altitude. Dans la zone montagneuse sont importantes les formes karstiques telles que: les dolines, les uvalas, les abîmes, les vallées sèches,

les glaciers, etc. Dans le finage du village de Mužinac se trouve une glacière de 57 m de profondeur de laquelle on extrait la glace au cours d'été pour abreuver le bétail.

Le climat du bassin de Sokobanja appartient au type du climat continental modéré. L'automne est un peu plus chaud que le printemps. La température douce à nuits fraîches caractérise Soko Banja comme station climatique. Košava est le vent le plus fort de la région et les vents les plus fréquents sont le vent du sud et le vent du sud-ouest. Les précipitations sont plus abondantes sur les montagnes avoisinantes qu'au fond du bassin.

Vu la structure géologique du sol, on distingue dans cette région deux zones au point de vue hydrographique: la plus haute, au caractère d'hydrologie karstique et le plus bas au caractère d'hydrologie normale dans un terrain imperméable. Le principal cours d'eau est la rivière de Moravica dont le bassin est d'une asymétrie prononcée, puisqu'elle reçoit tous les affluents plus importants du côté droit. Elle est longue d'environ 33 km.

La structure géologique du sol et le climat favorables ont conditionné l'apparition de la couverture végétale variée. Dans le premier ensemble ce sont les plantes cultivées (maïs, chanvre, légumes) qui forment la base de la couverture végétale. L'autre ensemble est couvert surtout de blé, de fruits et de vigne et il y a aussi des forêts. Dans le troisième ensemble à la bordure sud et à la bordure ouest il y a des forêts et des pâturages, au nord principalement des pâturages, tandis qu'à la bordure est il y a une pauvre végétation herbeuse et forestière.

La composition pédologique du sol est variée. Autour de la rivière de Moravica et de ses affluents se trouve l'alluvionsol le plus fertile, ensuite la terre bitumineuse, le sol brun de forêt et le podzol. Dans la zone montagneuse il prédomine le terrain calcaire, squelettique et squelettoïdal podzolisé.

Cette région est caractérisée par la périodisation économique spécifique. Il y a peu de données sur la période de l'économie naturelle. A partir de la libération de la domination turque eut lieu le renforcement des rapports de production des marchandises et d'emploi de l'argent ce qui se répercutait aussi sur l'intensification du commerce de bestiaux et la transformation des forêts et des pâturages en terre labourable. Ce processus suivait son cours jusqu'à la construction de la ligne ferroviaire à travers la vallée de la Morava (en 1884) et il était caractérisé par un accroissement constant de la population et, sous le rapport économique, par un élevage extensif. A partir des années de la construction du chemin de fer de Morava, il commence la troisième période dans laquelle prédominaient de plus en plus les facteurs sociaux et productifs capitalistes, ce qui se reflétait dans l'intensification du commerce et de l'agriculture et la décadence de l'élevage. Un trait caractéristique de cette période est l'accroissement de l'importance de Soko Banja comme centre économique et administratif. La quatrième période commence après la Deuxième guerre mondiale et ses caracté-

stiques sont la socialisation de presque toute la vie économique et les changements importants dans la structure professionnelle de la population.

Le bassin de Sokobanja fut peuplé surtout au cours de la première moitié du XIX^{ème} siècle. 65% de la population entière sont économiquement actifs. De ce chiffre 86% s'occupent d'agriculture et en vivent.

Les surfaces qui se trouvaient au-dessus des installations humaines vers les sommets des montagnes avaient autrefois la plus grande importance économique. Pour les villages situés sur la périphérie du bassin ces surfaces ont même de nos jours la plus grande importance économique.

Cette région peut être comptée parmi les régions médiocrement boisées, car plus de 34% de sa superficie totale sont sous les forêts. Au fond c'est une région agricole. Par rapport à la période d'avant-guerre les surfaces sous les céréales ont été réduites et celles sous les plantes fourragères, industrielles et sous les légumes ont été augmentées.

Les conditions naturelles pour la culture des fruits sont favorables, mais à cause de mauvaises communications on prête peu d'attention aux fruits. Quant aux conditions climatiques pour la culture de vigne elles ne sont pas tout à fait favorables et cette branche économique n'occupe pas une place importante dans l'agriculture de la région.

L'élevage est la branche la plus importante de l'économie rurale dans certains villages situés au pied de la montagne. Elle participe au revenu de l'agriculture avec plus de 30%. Dans la zone de vallée les bestiaux sont élevés surtout à l'étable et dans la zone de montagne aux pâturages. Les laiteries, les coopératives et les fermes individuelles fabriquent les produits de lait. Il y a sept laiteries coopératives. Le manque d'eau pour l'abreuvement des bestiaux sur la bordure septentrionale du bassin représente le plus grand problème pour le progrès de l'élevage et l'augmentation du nombre de têtes de bétail. Après la Deuxième guerre mondiale on commence à prêter une plus grande attention à l'élevage de volaille.

Les métiers sont aussi développés, mais un progrès de l'artisanat de la région se fait sentir seulement après la Deuxième guerre mondiale lorsque presque chaque village reçoit quelque artisan et dans l'agglomération principale du bassin — à Soko Banja apparaissent des métiers qui autrefois n'y étaient pas pratiqués (mécaniciens d'automobiles, plombiers, etc.). L'artisanat se développe aujourd'hui dans le cadre de trois secteurs: coopératif, social et individuel (privé).

Les cours d'eau permanents sont utilisés à diverses fins (mise en marche des moulins, des scieries, irrigation des petites surfaces, etc.). Ce qui a prêté une importance spéciale au Bassin et a surtout influé sur son développement et sa prospérité économique se sont les sources radioactives thermales à Soko Banja.

Dans la région sont développés la meunerie, la production des briques et des tuiles et la production industrielle du laitage. L'exploita-

tion des mines occupe une place importante vu la qualité du lignite et de la houille brune qu'on y extrait.

Le travail complémentaire est aussi développé parmi les agriculteurs, surtout pendant l'hiver (lorsque la saison des travaux de champ est terminée) où de nombreux agriculteurs s'engagent dans les mines.

La région de ce Bassin est assez éloignée des lignes ferroviaires et la principale communication est celle qui traverse cette région et joint les bassins du Timok et de la Morava.

Le bétail était jusqu'à la Première guerre mondiale le principal objet du commerce. Les commerçants l'exportaient à Budapest, en Grèce et en Turquie. Le commerce est aujourd'hui organisé en trois secteurs. Les secteurs social et coopératif, outre la vente des produits industriels, s'occupent aussi d'achat des produits agricoles des producteurs. Les agriculteurs apparaissent sur le marché avec leurs produits comme vendeurs, mais aussi comme consommateurs. On exporte de cette région principalement le bétail, la laiterie, les oeufs et autres produits agricoles.

Vu que Soko Banja est une station balnéaire et climatique, il y est apparue et s'est développée l'hôtellerie. L'habitat le plus ancien du Bassin est Soko Banja. Elle était depuis toujours centre économique et administratif et, en même temps, marché principal et le plus propice pour tous les villages du Bassin. Non loin de Soko Banja se trouve le Sanatorium pour les maladies de poitrine dont la capacité est de 300 lits. Soko Banja — station balnéaire est visitée par environ 8.000 personnes par an. Sous l'influence de cette agglomération il se forme, avec le temps, dans ses environs les plus proches, un nouvel aspect économique. Elle devient également un marché non seulement pour les villages de cette région, mais aussi un centre de consommation pour les régions productrices plus éloignées.

A la valeur totale de la production économique du Bassin de Soko Banja l'agriculture participe avec 69,2% et au revenu national avec 77,7%, ce qui confirme son caractère agricole.

En vue de stimuler la production agricole dans cette région il se pose d'urgence la question de la répartir en zone de cultures. Sur les côtes il faudrait intensifier la culture fruitière et le développement de l'élevage exige la fondation d'un grand nombre de fermes spécialisées et la construction des citernes où l'on recueillerait l'eau de pluie pour l'abreuvement des bestiaux.

A Soko Banja il faudrait construire des hôtels et plusieurs villas afin d'améliorer le logement des visiteurs de la station balnéaire.

En vue de favoriser le progrès économique de la région il se pose nécessairement la question de trouver une meilleure solution du problème des communications en construisant des routes de bonne qualité et en augmentant et modernisant le matériel roulant.

Le tourisme, auquel on n'a pas prêté jusqu'ici une importance suffisante, doit occuper une place spéciale dans la vie de cette région.



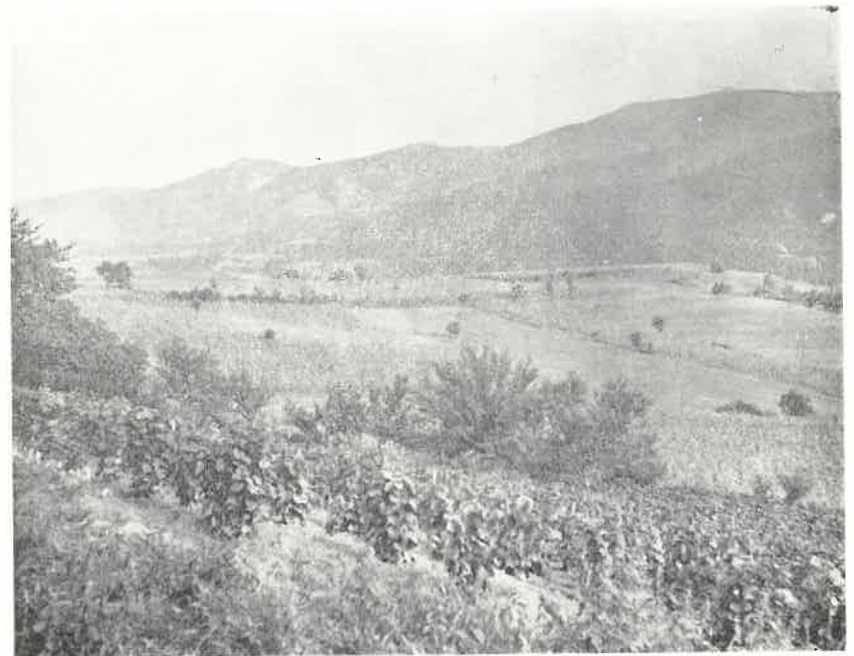
Сл. 1. — Пасуљиште на јужној страни Ртња



Сл. 2. — Лисничке шуме на источном ободу котлине (код Сесалца)



Сл. 3. — Повртарске културе код Соко Бање



Сл. 4. — Виногради код Соко Бање



Сл. 5. — Појата са тором у подножју Ртња



Сл. 6. — Сточар износи снег из леденице ради напајања стоке



Сл. 7. — Појата и тор на Девици

